Bulgarian e-Journal of Archaeology https://be-ja.org
Българско е-Списание за Археология ISSN: 1314-5088

vol. 11.2, 2021, 143–184

Article history:
Submitted 6 September 2021
Accepted 20 October 2021
Available online 20 December 2021

PAPERS / СТАТИИ

Находки от района на Вършец в контекста на прехода от желязна към римска епоха в Северна България (III в.пр.Хр. – началото на II в.сл.Хр.)

Владислав Живков [a]

[a] Докторант, Секция за антична археология, Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките, София 1000, ул. Съборна 2; vladislavjivkov@gmail.com

Finds from Varshets in the light of the transition from the Late Iron Age to the Roman period in northern Bulgaria (3rd century BC – beginning of 2nd century AD)

Vladislav Zhivkov [a]

[a] PhD Candidate, Department of Classical Archaeology, National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, 2 Saborna Str, 1000 Sofia, Bulgaria; vladislavjivkov@gmail.com

ABSTRACT

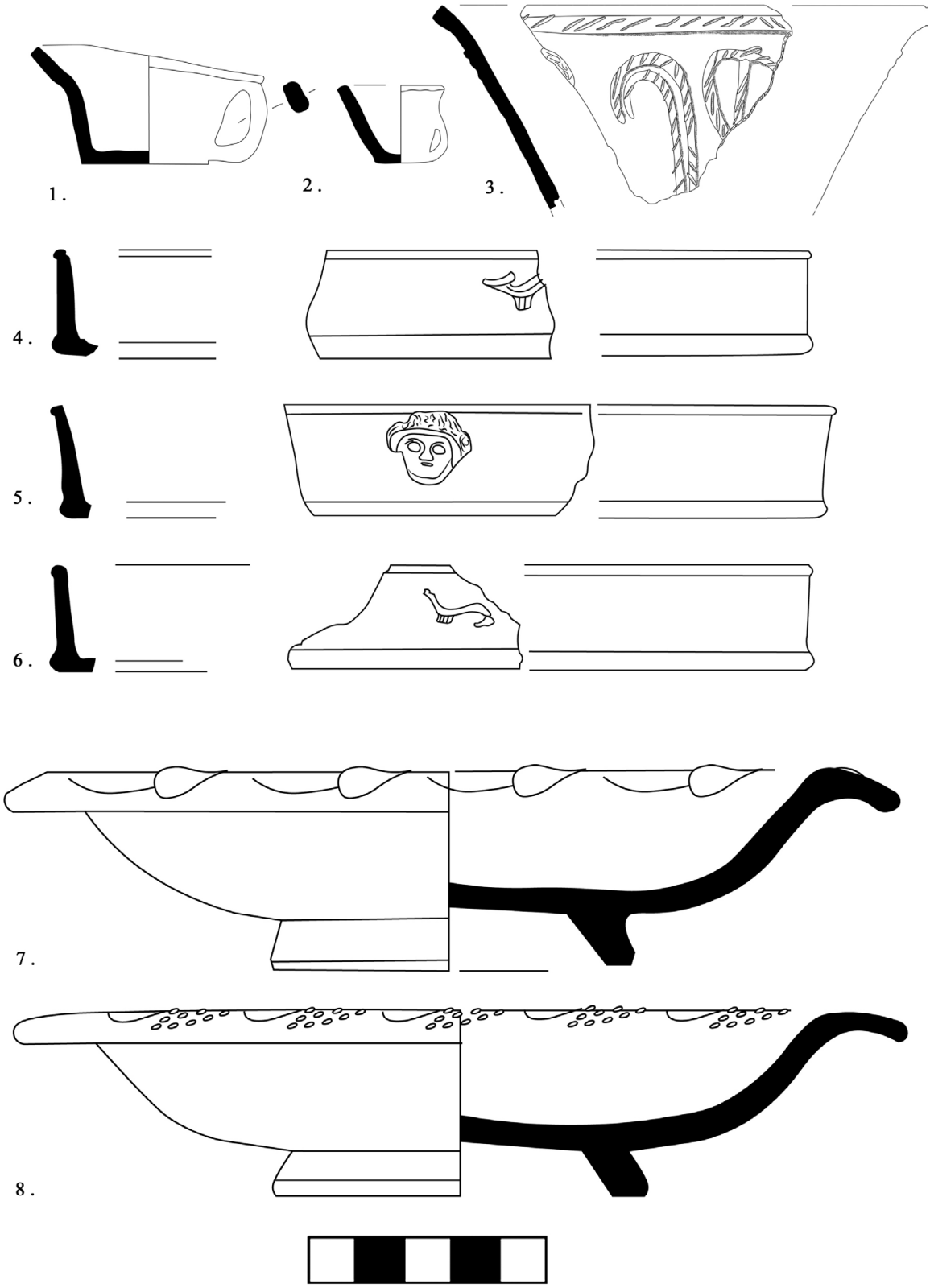
The museum collection in Varshets shelters several artefacts, which are the focus of the current paper. The selection of items under examination comprises artefacts, datable to the Late Iron Age (3rd–1st century BC/ LT C-D) or to the Roman period (1st– early 2nd century AD). The materials kept in the Varshets museum collection are divided into two major groups related to the local culture and the Early Roman Empire. The native objects are almost entirely typical for the so-called Padea–Spahii group. Most certainly, they came from a destroyed necropolis which consisted of at least three graves. The Early Roman group can safely be linked to the Imperial army of 1st century AD. The appearance of such finds near the mountain can be explained by control of the mountain passes or exploitation of the rich silver deposits. However, the lack of information concerning the exact findspots of the items discussed here makes all interpretations a risky endeavor.

KEYWORDS

Middle La Tène; Late La Tène; Padea–Spahii–Panagjurski kolonii; Early Imperial Period; Samian Ware; Brooches; Epigraphy.

Районът на днешния град Вършец представлява добре обособена географска зона. Вършецката котловина е разположена около водосбора на р. Ботуня, която е и най-големият водоизточник в района. Тя се намира на границата между Предбалкана и Същинска Стара планина, заградена от издиганията на планините в северна и южна посока, осигуряващи добра естествена защита и предопределящи известна обособеност на района. Термалните извори и благоприятните географски фактори са предпоставка за обитаването на земите около Вършец от дълбока древност – в музейната сбирка на града се пазят отделни предмети от каменномедната (идол на култура Градешница) и бронзовата-ранножелязната епоха (бронзов сърп, връх на копие и фибули). Една много несигурна историческа локализация е предложена в първи

This article and the content of the journal is licensed under CC BY-NC-ND 4.0
Copyright: © 2021 V. Zhivkov

Обр. 1. Керамика от Вършец: 1-3. Дакийски чаши; 4-6. Италийска сигилата; 7-8. Галска сигилата (рисунки В. Живков)
Fig. 1. Pottery from Varshets: 1-3. Dacian cups; 4-6. Italic Samian ware; 7-8. Gaulish Samian ware (drawings V. Zhivkov)

том на ГИБИ, като Вършец е свързан с Медека на Прокопий Кесарийски – крепост, възстановена по времето на император Юстиниан (527–565), спомената в „областта на каветите" (ГИБИ I, 161, бел. 4 – заради медикус, като лечебен и изворите тук). Районът никога не е бил целенасочен интерес за българската археология, като по различни причини изследванията са достигали до неговите граници или са го подминавали транзитно – например „излетът" на Б. Дякович (Дякович 1904, 8–9) или съвместните обходи от институти на БАН през 1956 г. в Северозападна България (Стойков, Василиев 1958). Специализираните археологически обходи в Монтанско не достигат до Вършецко, което се дължи на ограничените им средства и мащаби (Първанов 2013, 289–291). Прави впечатление отсъствието на зоната в обзора на проучванията в границите на днешна Монтанска област (Александров 2013). Известните данни са оскъдни, като малкото информация е, че в началото на 20ти век по време на строежа на сегашните бани е разрушена част от римска постройка с хипокауст[1]. През 80-те години са картирани четири крепости, разположени по добре защитените върхове на планински възвишения край Вършец. Липсата на интерес и защита на археологическите паметници в района са довели до разрушаване на част от тях, вероятно най-интензивно в последните двадесетина години, съдейки по приемно-предавателните протоколи, които се съхраняват в архива на музейната сбирка. Почти всички материали, които са попаднали в нея, са без конкретна информация за точното си местонамиране. Част от нея бе публикувана преди повече от десет години (Костова, Кирова 2004). След излизането на това изследване са постъпили редици нови предмети, които хвърлят допълнителна светлина върху историята на района и които са обект на настоящото съобщение. Хронологическите рамки, в които е ограничено изследването, са между втората половина на късножелязната епоха (III–I в.пр.Хр.) и началото на Принципата (I – началото на II в.сл.Хр.), което е продиктувано от емпиричното доминиране на материали от този интервал в музейната сбирка. Предметите са разгледани в хронологическа последователност като първо е определена датировката им, след което е направен опит за културна характеристика на района и включването му в контекста на археологическата среда на Северозападна България. Всички направени анализи и заключения се базират на предполагаемо местонамиране на предметите в района на съвременния град Вършец, което към момента не може да бъде категорично потвърдено.

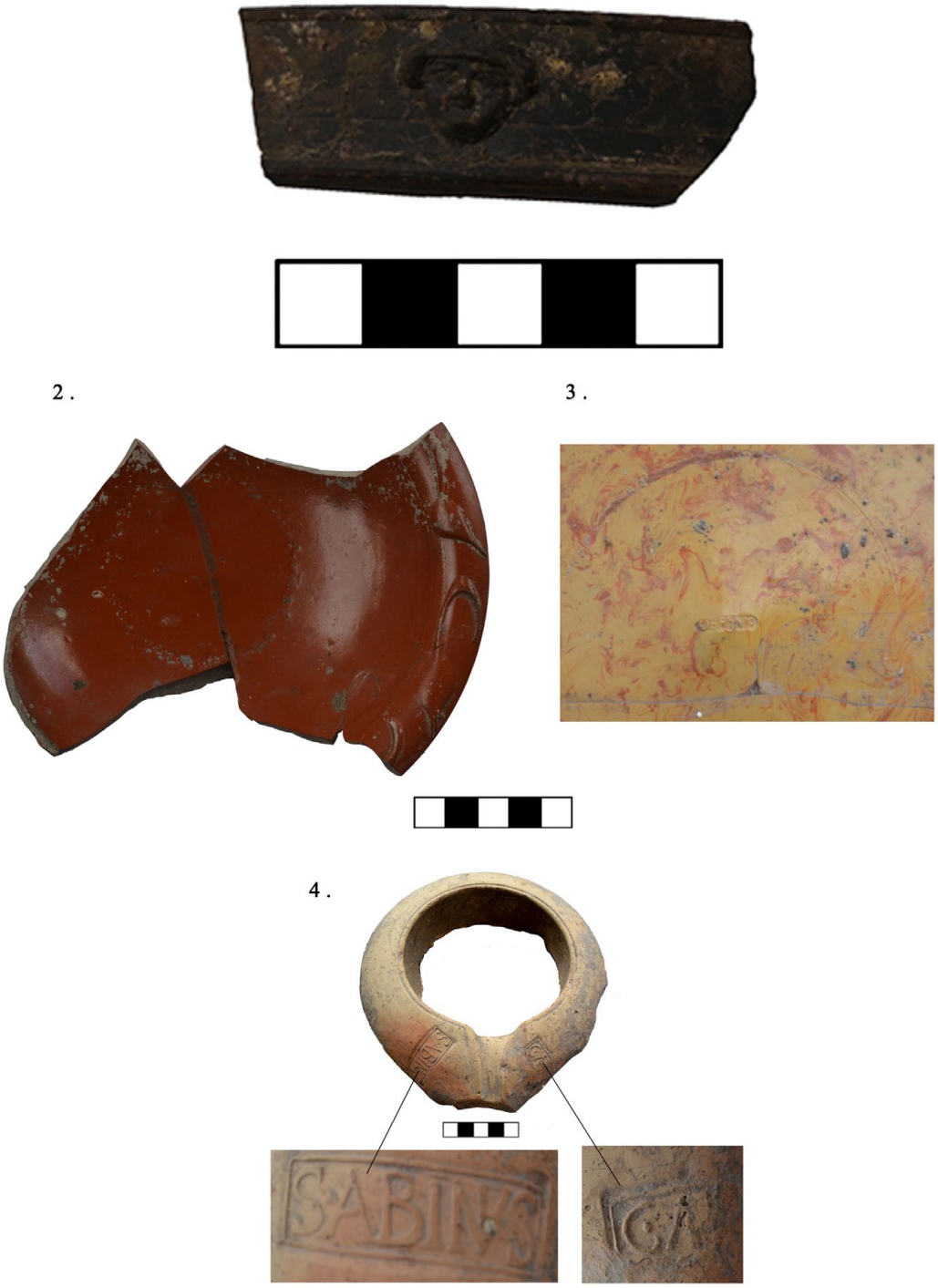
Датировка на археологическите материали

Керамика

Към местна керамична традиция могат да се отнесат два цели съда (обр. 1.1–2) и цял профил на трети (обр. 1.3). Първите два са добре запазени, без повреди и вероятно произхождат от гробни контексти, възможност, която е коментирана в последния параграф. Формата им ги причислява към широко разпространения тип „дакийски" чаши ("*ceaşci dacică*"), изключително често срещани в Северна България[2] и Дакия (основно в днешните области Олтения и Мунтения), но и далеч извън техните граници – например опидума Оберлайсберг в Австрия (Karwowski 2009, 118, fig. 5.3a). Едната цяла чаша (обр. 1.1) има много добър формален паралел в Алтимир – Дръндарска кошара, „находка 2" (Николов 1965, обр. 16в). Втората (обр. 1.2), която се характеризира с нехайно изработена, „атрофирала" дръжка, с добра аналогия в територите на скордиските при Жидовар, се отнася към фаза 1, т. е. I в.пр.Хр. (Sladić 1986, 31–32, Tabl. XXIV.). Фрагментът от трети съд (обр. 1.3) е богато украсен, което е по-скоро характерно

1 При съвременният парк на града. В АКБ на територията на общината е регистриран само един обект, който е пещера, според колегите от РИМ–Монтана.

2 Отделни образци произхождат от територите южно от Стара планина, които към момента не са публикувани.

Обр. 2. Вносна керамика от Вършец: 1. Вторично горяла италийска сигилата; 2. Галска сигилата; 3. Печат върху мраморизирана керамика; 4. Мортарий с печат на Гай Атисий Сабин (снимки В. Живков)

Fig. 2. Imported pottery from Varshets: 1. Burnt italic Samian ware; 2. Gaulish Samian ware; 3. Stamp on marbled slip ware; 4. Mortarium with stamp of Gaius Atisius Sabinus (photos V. Zhivkov)

за „ранните" (тоест за тези от късножелязната епоха) образци и намира паралели на украсата си северно от р. Дунав – Пироборидава (Vulpe, Teodor 2003, fig. 176.1, 5; fig. 185.8; 186.1; fig. 189.5–6, 8), Заргидава (Ursachi 1995, Pl. 70.11), Пиетроаса Мика (Sîrbu, Matei, Dupoi 2005, Pl. 58.4), които се отнасят към II–I в.пр.Хр./I в.сл.Хр. Развитието им през римската епоха (в общи

линии) се състои в редуциране на богатата релефна украса, която е налична при третия фрагмент от Вършец (обр. 1.3), въпреки че това не е сигурен хронологически индикатор. Известна прилика може да се потърси при публикувани образци от съседни области през римската епоха (Popilian 1976, cat. 937–940, тип I с една дръжка; Tapavički-Ilič 2015 – за Горна Мизия и Панония). Редуцирането на украсата е предложено като хронологически белег и от Б. Султов, според когото формата запазва популярност, а в проучените от него работилници в градската територия на Никополис ад Иструм, където те започват да се произвеждат и на колело през II в.сл.Хр. (Sultov 1985, 88–89). Подобна орнаментация има върху една купа с релефна украса от Попещи (Turcu 1976, Pl.12.11; украсата е тип 13c по Vulpe, Gheorghita 1976), волута при с. Старо село, Тутраканско (открито с амфора от I в.сл.Хр. от Понтийски тип, спадаща към тип 1–3 по Параскив, публикувана от Ангелов 1952, Обр. 381.а) и чашата от Мойград (Crişan 1969, Pl. XLVII.11). Богато украсена „дакийска" чаша произхожда от Рациария, вероятно от некропола на античния град (непубликувана, проучвания на З. Димитров). Датата, която може да се предложи предпазливо за трите съда е II в.пр.Хр. – I в.сл.Хр. Дакийските чаши са използвани като кадилници/лампи, а според палеоботанически изследвания използваното масло (поне в Дакия) вероятно се добива от билката камелина или див лен/*Camelina Sativa* (Nandris 1981, 234–235), известна и като овчарска торбичка.

За жалост това са всички керамични материали, които се отнасят към местната керамична традиция от края на желязната епоха и началото на Принципата. При предложената им хронология в нейния край или самото начало на римската епоха е логично в района да са застъпени и другите характерни за това време керамични форми и групи (според украсата и технологията си) – сива керамика на колело (включително не би било изненадващо и с излъскана повърхност, предвид хронологията на част от другите материали), керамика на ръка с полирана повърхност, лалиевидни, биконични гърнета и други. Малкото количество керамични находки в музейната сбирка може да се обясни със сравнително по-неатрактивния характер на този вид находки, което е предопределило по-слабото им акумулиране.

Останалите керамични фрагменти (обр. 1.4–8) се отнасят към I в.сл.Хр. Те изцяло са от вносна луксозна керамика, която е продукция на големи римски ателиета от I в.сл.Хр. Първите три паници (обр. 1.4–6) са с италийски (аретински) произход, докато останалите (обр. 1.7–8) са с южногалски. Разпространението на тера сигилата през I в.сл.Хр. в днешните български земи, е силно ограничено до римските лагери. Едно изключение представлява Калето край Монтана (Александров 1987, обр. 9), обект, който по-скоро следва да се свърже с местното население. В случая обаче е важно да се отбележи възможността за наличие на лагер на кохорта (Монтанорум, а след това Суграмбрийска) в близост (Велков 1987, 9), както и непубликуваните находки от фонда на РИМ–Монтана, които са открити под самия град, но в близост до Калето (подобна локализация е вече предложена – Иванов 2017, 14, с цитирана литература). Един фрагмент от тера нигра бе открит през 2019 г. край Искър (проучвания на д-р Л. Трайкова, непубликувана), който допълва краткия списък на луксозната керамика от I в. във вътрешността на Северна България, както и известния некропол при Смочан, Могила 4 (Китов, Теодосиев, Павлов 1980, 19–22; Dimitrova-Milčeva 2000, cat. 61).

Италийската сигилата спада към форма Consp. 20.4, чието разпространение е от времето след Август, като най-често са откривани в контексти около средата на I в.сл.Хр. (Ettlinger, Headinger, Pucci, Roth-Rubi, Schneider, von Schnurbein, Wells, Zabehlicky-Scheffenegger 1990, 28). Тук трябва да се отбележи, че трите паници са вторично изпечени, при което са добили тъмен сив цвят (обр. 2.1).

Другите два съда (обр.1.7–8) спадат към форми Драгендорф 35/36. Разпространението на типа се отнася към втората половина на I в. сл. Хр. с най-широка циркулация по времето на

Флавиите до Траян. За разлика от италийските образци, те не са били подложени на вторично изпичане и са запазили качествената си гланцирана повърхност с червен цвят. Паници с форма Драгендорф 35/36 са добре известни от пределите на Мизия (Ескус: Балканска 1990, кат. 6; Кабакчиева 2000, кат. E22 и 23; Kabakčieva 2001, 199; Августе и Нове: Dimitrova-Milčeva 2000, cat. 131–137, Taf. 7). За разлика от италийските паници, галските не са горели и са запазили качествения си червен лак (обр. 2.2).

Към луксозния внос се отнася и цялостно запазена мраморизирана паница[3]. Съдът е публикуван и е отнесен към раннофлавиево време (Костова, Кирова 2004, 293, обр. 13). За прецизиране на хронологията му отново може да се използва производственият печат на официната (обр. 4), който гласи „**OFFRMO**". Производителят е известен със своята галска сигилата (от *La Graufesenque*) и е означен в литературата като Firmo II (Hartley, Dickinson, Danniel, Fulford, Mees, Tyers, Wilkinson, 2009, 55, 57). Печатът от мраморизираната паница от Вършец е напълно аналогичен с печат 4a' – последната буква O е с по-малък размер, а буквата R е разположена по-ниско от останалите. Същият печат се среща при мраморизиран съд от *Fos-sur-Mer*, недалеч от Марсилия, като производството на паницата от Вършец може да се постави в интервала 60–85 г.сл.Хр. (Hartley, Dickinson, Danniel, Fulford, Mees, Tyers, Wilkinson, 2009, 55, 57). Датировката на съда се отнася към времето на малкото други известни ранноримски мраморизирани съдове от Мизия – Алмус, Ескус и Нове (Кабакчиева 2000, 57–58; Kabakčieva 1996, 119–120), като тази паница от Вършец представлява изключение, предвид разпространението основно около р. Дунав (Кабакчиева 2005, 84).

Към галската продукция трябва да се причисли и фрагментът от мортарий (обр. 2.4**)**. Той вече е публикуван (Костова, Кирова 2004, 294), но следва да се направят някои бележки към предложената от Н. Кирова датировка на предмета. Използването на типологията на Хартли е рисково, поради консервативността и силната стандартизация на формата при този тип изделия (римски мортарии „с яка"). Значително по-чувствителен хронологически индикатор са производствените печати. Четенето на левия печат не е проблем – изписан е *cognomen* **SABINUS**, последните две букви са в лигатура. Силно повреденият десен печат е по-проблемен. Първата буква следва да се чете G, а не C, както е предложено в предходната публикация (Кирова, Костова 2004, 294). Тя е последвана от точка, след което следва буква A, след което е видима част от хаста, която може да се възстанови като буква T. Съпоставката му с известните печати позволява възстановяването на надписа върху повредения печат и четенето на името на производителя, изписано в *tria nomina*, като **G(AIVS) AT(ISIVS) SABINVS**. Работилницата е една от трите в кръга на Атисиите, които произвеждат мортарии с печати на производителите G. Atisius Sabinus, G. Atisius Secundus и L. Atisius Secundus. Еднаквите втори имена (*nomen*) се смятат за свидетелство за роднинство между тях или за това, че са освободени роби на родствени патрони (Hartley 1973, 40), като център на производството на мортария на Сабинус от Вършец е *викус Августум* в Нарбонска Галия (днес Аост), който е проучен и публикуван (Laroche, Bucur 1987). Датировката на мортария следва да се отнесе към Клавдиево-Флавиево време или третата четвърт на I в.сл.Хр., след което продукцията на Атисиите затихва (Wallace 1990, 70, 72). Наличието на Атисиев мортарий е изнедващо, тъй като те имат разпространение основно в Западните провинции на империята – четирите Галии, Рейнският лимес и Британия (Laroche, Bucur 1987, fig. 22). В обобщаващото изследване върху печатите върху мортарии, които са открити в сръбската част на Мизия, Атисиева продукция не е засвидетелствана (Bjelajac 1992/1993). Не са ми известни такива и от територията на България.

---

3 Данните за мраморизирана керамика от нашите земи са събрани от Kabakčieva 1996. Подобно на сигилатната продукция към момента тя изглежда ограничена основно около римския лимес.

Метални предмети

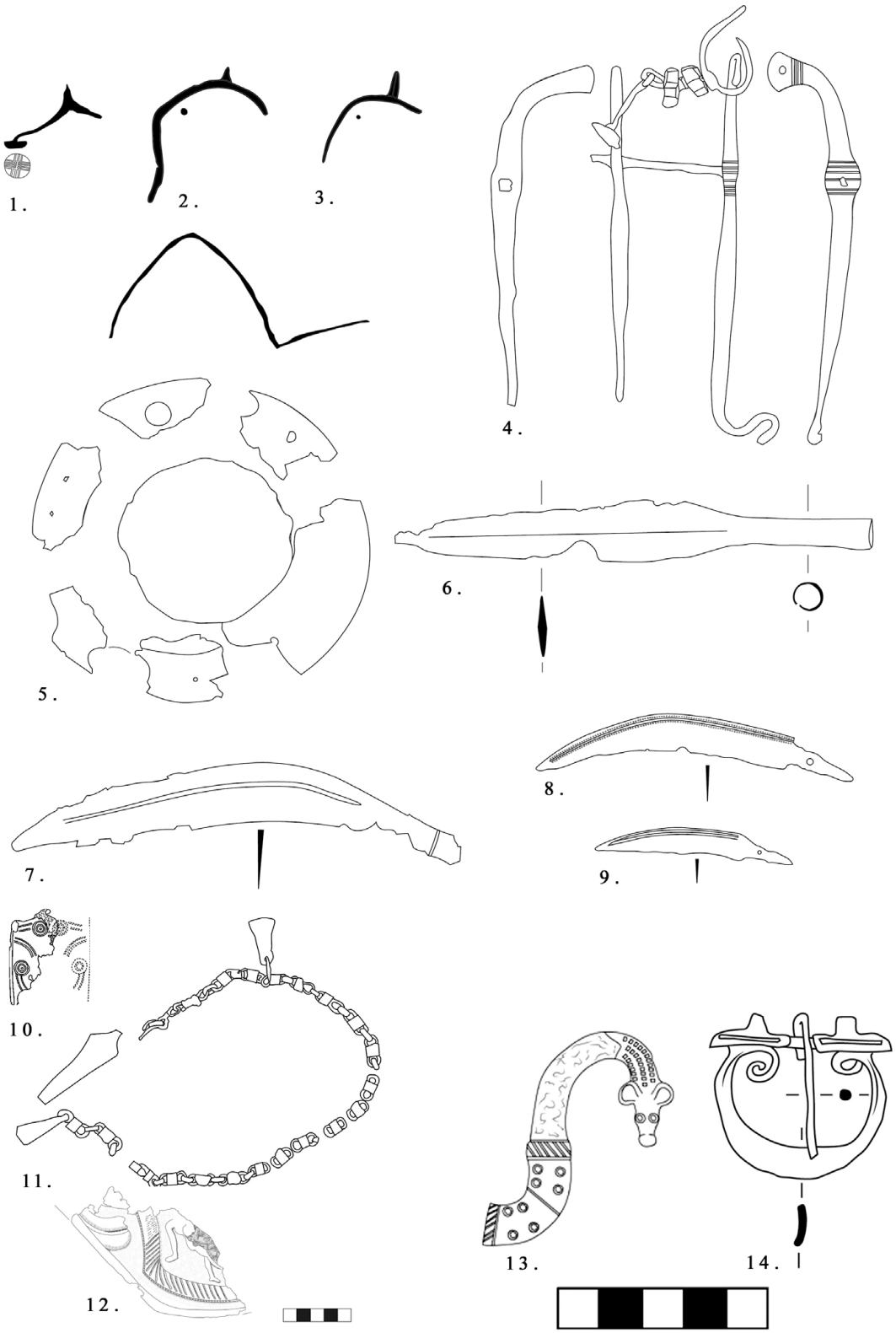
В музейната сбирка на град Вършец се съхраняват три шпори (обр. 3.1–3), които не съставят чифт. Хронологическото разпространение на този тип предмети в Северозападна България се поставя основно във II в.пр.Хр. – I в.сл.Хр. (Torbov 1998), въпреки че в последно време дебюта им в Тракия е изместен до Ранноелинистическа епоха, за което свидетелстват добре стратифицирани находки от по-различно оформени предмети (Stoyanov 2003), които се срещат по изключение в Северозападна България. Най-интересен е украсеният екземпляр, като сходна украса е известна от Попица (Torbov 1998, fig. 20–21) и Маркова могила при Оряхово (Николов 1991, 19, обр. 4). Според морфологичните си белези шпорите от Вършец могат да се отнесат към II-I в. пр. Хр.

В сбирката се съхранява строга желязна юзда с двусъставен зъбалец (обр. 3.4). Тя спада към тип XVI, вариант 3–4 по Вернер (Werner 1988, 81–101; запазена е само една халка за поводите, силно деформирана, което затруднява точното определяне на варианта). Намира добри паралели в гробните комплекси от днешна Северозападна България – една от могилите при Лиляче (Бучински 1952; Венедиков 1957, обр. 19), Алтимир – Дръндарска кошара („находка 1"), Лесура, Комарево – Кирков връх (Николов 1965, 174, 184–185, 195–196, обр. 12, 15а, 41б), могила 1 при Търнава (Теодосиев, Торбов 1995, 11–12, обр. 18), Макоцево, Софийско (Петков 1933, 375–376, обр.125) и други. В. Вернер поставя хронологическото разпространение на тип XVI от първата половина на III в.пр.Хр. до към I в.пр.Хр. (Werner 1988, 101). Важно е да се отбележи, че те се срещат изключително често в гробове от групата „Падя-Спахии-Панагюрски колонии" (Rustoiu 2002, 56), чието датиране е в границите на средата/късен II – първа третина на I в.пр.Хр., тоест е синхронно с Централноевропейските фази LT C2-D1 (Емилов 2014, 28–33; Rustoiu 2002, 29; Łuczkiewicz, Schőnfelder 2008, 195–196), но не и след това.

Следващият предмет е силно фрагментирано желязно умбо на щит (обр. 3.5). Този тип предмети, които се характеризират с кръгла форма, полусферична или конична калота и полуовални изрязвания в периферията, са добре известни и отдавна коментирани (Домарадски 1984, 143–144; Емилов 2014, 27, 30–31). Близък паралел, включително в географски план на разглежданото тук умбо, произхожда от разрушен гроб в м. „Пльочата" при с. Стубел, Монтанско (Александров 1975, 70–71, обр. 3) и Борован (Николов 1972, 33г). Важно е да се подчертае относителната географска близост с първия паралел – с. Стубел е разположено от другата страна на Предбалканските възвишения. Според класификацията на къснолатенските умба за щитове от Северна България, предложено от Ю. Емилов, екземплярът от Вършец се отнася към тип „Добруша", а датата му може да се постави основно във времето на втората половина на II в.пр.Хр. и началото на I в.пр.Хр./LT C2-D1 (Емилов 2014, 30).

В сбирката се съхранява и един масивен железен връх за копие (обр. 3.6). Той има листовидна форма и ромбовидно сечение. Върхът спада към тип 2.2 по типологията на Дърнич (Drnić 2015, fig. 4, 116–117), който има най-широко разпространение през цялата фаза LT D (краят на II в.пр.Хр. и целия I в.пр.Хр.). Като близък паралел от днешна България могат да се посочат върховете за копия от Макоцево, Софийско (Петков 1933, 375–376, обр. 123) и Лесковец, Берковско (Миланов 1978, 67, фиг. 6). Втората посочена аналогия представлява географски близък паралел, открит в съседната планинска долина в западна посока.

Характерни находки за периода II–I в.пр.Хр. са трите криви ножа (обр. 7–9). И трите предмета имат улей по дължината на лезвието, което е често срещано при тази категория предмети. Всичките спадат към тип B по В. Сърбу и К. Боранджик (Sîrbu, Borangic 2016, 336–337). В българската литература този тип предмети е добил популярност като нападателно въоръжение (Торбов 1997; 2005а), в някои случаи са наричани „махайри" (Александров 1975; Николов 1990, 21; Megaw, Megaw, Theodossiev, Torbov 2000, 25), неутрално „нож" в последно-

Обр. 3. Находки от метал: 1-3. Железни шпори; 4. Железна юзда; 5. Железно умбо от щит; 6. Железен връх на копие; 7-9. Железни криви ножове; 10. Тока; 11. Железен колан; 12. Набузник от шлем; 13. Humeralia от ризница; 14. Римска тока (рисунки В. Живков)

Fig. 3. Metal finds: 1-3. Iron spurs; 4. Iron bridle; 5. Iron umbo of a shield; 6. Iron spearhead; 7-9. Curved dagger; 10. Belt buckle; 11. Iron belt; 12. Helmet cheekpiece; 13. Humeralia of chainmail; 14. Roman belt buckle (drawings V. Zhivkov)

то изследване (Торбов 2018, 100). В Румъния и съседните й държави са популярни под името сика (Топал, Бубулич 2016; Kotygoroshko 2009; Rustoiu 2002, 57; 2016; Sîrbu, Borangic 2016). В последно време А. Рустою ги разглежда като местен еквивалент на латенските *Hiebmesser* и предлага възможността те да демонстрират по-скоро статут, а употребата им свързва с пирове, практика известна при келтските и германски племена от това време (Rustoiu 2016), а трансформацията им в „етническо" оръжие е фикция, осъществена първоначално от Рим, а по-късно и от съвременната историография (Rustoiu 2018, 75–76).

Най-куриозният предмет, отнасящ се към желязната епоха, е фрагмент от украсена тока (обр. 3.10; 4). Спада към тип II, вариант б по Н. Торбов (2005б, 210). Типът е известен в сръбската литература като „Ламинци", като епонимният обект се намира в Северозападна Босна, където в разрушени гробни комплекси са открити шест броя. В Румъния те са наричани пафти (Rustoiu 1996, 120). Основната зона на разпространие са централните Балкани, като се смятат за типични за женския костюм на скордиските, но се срещат в широки географски граници, в територии, свързани с дакийския културен кръг – до Украйна или културата Лукашевка-Поянещ (Drnic 2009, 310–312; Babeş 1993, 99–100), Унгария и Словения (Drnić 2009, 306). Класифицирането на токите от този тип е направено от Мирча Бабеш (Babeş 1983). При фрагмента от Вършец не е запазен механизма на прикрепяне, което затруднява определянето на варианта на пафтата. Предвид видимата овална форма той може да се отнася както към „дакийския вариант", така и вариант А (с овална пластина). Той е наречен „илиро-скордиски" (Rustoiu 1996, 120–121) и Ламинци по-късно (Sladić 1994, 134), последно Ламинци А (Guştin 2011, 245–236, fig. 4), като при тази последна типология токите са разделени на седем групи). Тези токи са един от основните белези на финала на желязната епоха в Централните Балкани. Използвани са като много специфичен компонент на фазата Белград 3 (Božič 1981, 320; Guštin 1984, 237, 341–343; 2011, 242; Todorović 1972), която е синхронизирана с LT D. Наскоро Д. Божич прецизира фазата единствено към LT D1 или неговия Мокроног 3А (Božič 2008, 146), тоест към финала на II в. пр. Хр. и първата половина на I в.пр.Хр. Токите Ламинци са откривани в единични случаи с въоръжение, например в Сирмия, където е възможно гробът да е двоен или да има смесване на два различни контекста (Tapavički-Ilić, Filipović 2012, 455–456), като е подчертана функцията им като женски накит (Guštin 1984, 237; 2011, 239, 242), потвърдена от антропологичен анализ на Гроб II при Аймана край Железни врата (Stalio 1986, 33; Radosavljević-Krunić 1986, 53). Разпространението на токи от типа Ламинци в Северна България към момента е спорадично – Алтимир (Николов 1972, 64–66), Мездра (Торбов 2005б, 208–210; непубликувани находки от НИМ), Згориград (Торбов 2005б, обр. 2), Багачина (непубликувана, проучвания на Ал. Бонев и Г. Александров) и една случайна находка във фонда на РИМ-Русе (непубликувана, информация за предмета е предоставена от В. Върбанов). Според В. Върбанов още една такава находка, но много лошо запазена, е била открита при разкопките на Батин. Находката от Вършец може да се датира в късен LT C2 и LT D1 или към финала на II в. и първата половина на I в.пр.Хр.

Последният предмет, който се отнася към късножелязната епоха е желязна верижка от колан (обр. 3.11). Екземплярът от Вършец е типичен представител на групата. Съставен е от отделни сегменти, които завършват с две халки, захванати с пластинка в средата, което придава форма на „осморка" на всеки един от тях. Една от най-старите находки от този тип произхожда от некропола при Корлате (Berciu 1939, 207–208, fig. 257.10), който е и епонимен за този тип колани в Румъния (колани тип 5 или „Корлате" по Rustoiu 1996, 113–114). Географското им разпространение е широко, като се откриват значително далеч на юг: Стойките в Родопите (Кисьов 1989, 16, обр. 9) и Панагюрските колонии в Средна гора (Димитрова, Гиздова 1975, 43–45, Табл. III, IV.2–3). Географски близки паралели могат да се посочат при с. Комарево,

Обр. 4. Украсен бронзов лист върху желязна подложка, част от тока (снимка В. Живков)
Fig. 4. Decorated bronze sheet and iron basis of belt buckle (photo V. Zhivkov)

Обр. 5. Bucula на шлем с митологична сцена (снимка В. Живков)
Fig. 5. Bucula of helmet with mythological scene (photo V. Zhivkov)

Врачанско (Николов 1965, обр. 23д) и Брестница, могила 20 (Агре 2007, обр. 5.3). Най-близкият (в географска проекция) аналог е при могилния некропол край вила 1 до Монтана (Александров 1983, 62–63). Коланът от Вършец може да се отнесе към времето на втората половина на II в.пр.Хр. и първата половина на I в.пр.Хр.

Към римската епоха се отнасят три предмета, които са свързани с въоръжението (обр. 3.12–14). Първият е богато украсена букула – набузник (обр. 3.12; 5) на параден римски шлем. Тези предмети са откривани в богати гробни комплекси в провинция Тракия (Генчева 2004а, 143; Праматаров 2020, 125–127). Въпреки трудностите, които са породени от малките размери на запазения фрагмент, предпазливо той може да се отнесе към типа Вейлер-Гюсбург/Кобленц-Бубенхайм (Waurick 1988, 341–345), който е разпространен основно през I–II в.сл.

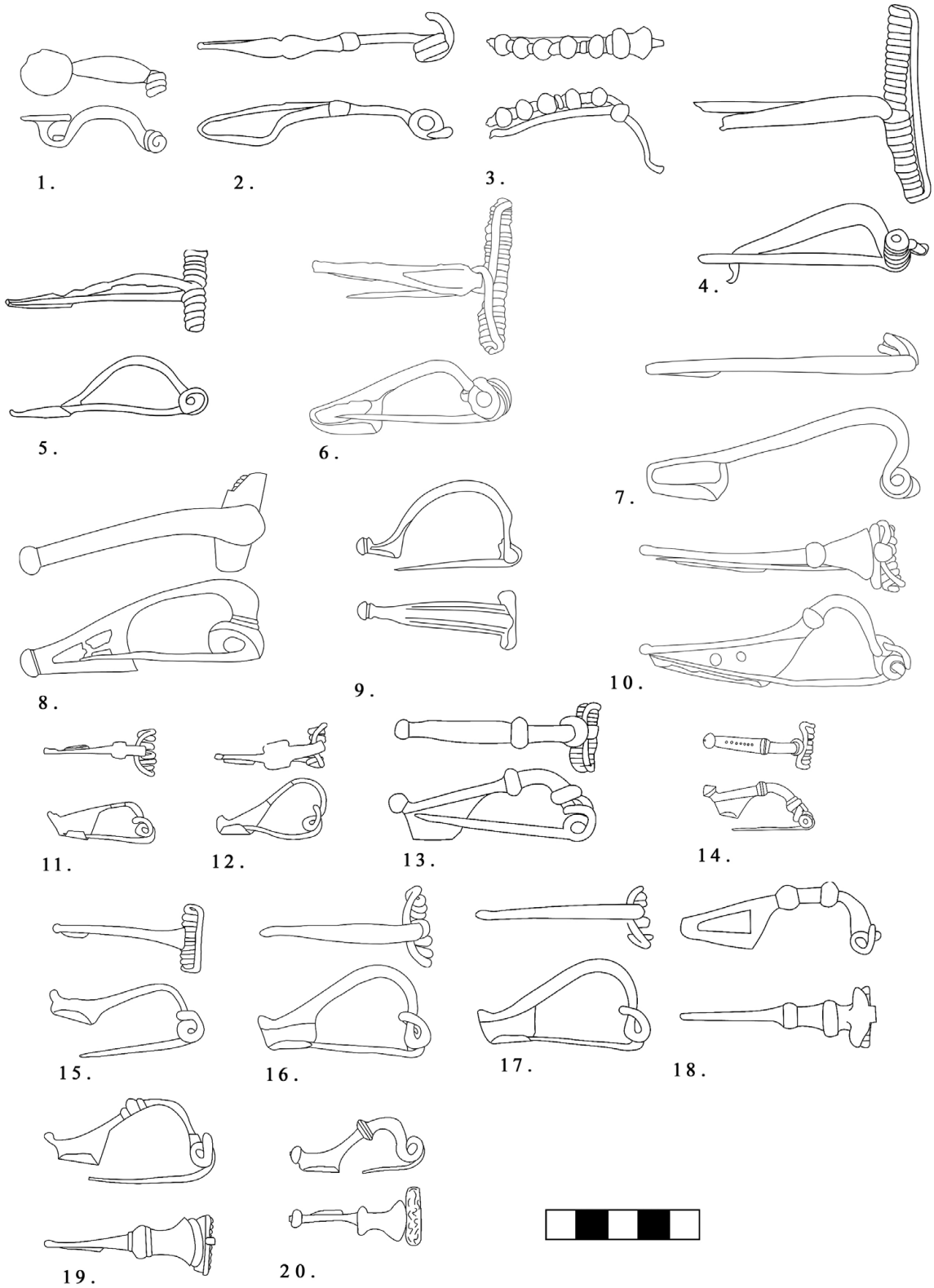
Хр. Букулата от Вършец намира добри формални аналогии при един набузник от Ниймеген, датиран в I–II в.сл.Хр. (D'Amato, Sumner 2009, fig. 266), епонимния при Вейлер до Люксембург, I в.сл.Хр. (Негин 2010, fig. 31) и трети с неизвестно местонамиране (Bishop, Coulston 2009, fig. 61.11). Сходна форма и напълно аналогичен „кабеловиден" орнамент предоставя фрагментът от лагера при Лестър (Clay 1984). Интерпретацията на сцената е силно затруднена, поради това че е запазена само долната част на фигурите. Възможно е тя да представя мита за отвличането на сабинянките по време на празника на Нептун Еквестер (иконографски паралел при Базилика Емилия – Holden 2008) или част от бойна сцена – отнасяне на ранен другар. Повечето от тези богато украсени шлемове са служили при парадни игри, чието име знаем от античните автори – *ἱππικὰ γυμνάσια*. При тези състезания, поне според сведенията на Ариан, конниците в различни али са демонстрирали майсторството си при езда и хвърляне на копия (Негин 2010, 27–35; Jørgensen, Storgaard, Thomsen 2003, 159). В съвременната историография е изказано мнение, че тези шествия са провеждани и сред новопокорени народи, с което се целяло те да бъдат респектирани (Sumner 1997, 81).

Находката е ценна, като броят на този тип предмети от територията на днешна България (за периода I–III в.) нараства през последните години. Към момента са известни общо седемнадесет екземпляра[4]: могилата при Каменица, край Филипопол (Василев 1978; Филов 1923), некрополът при Чаталка (Буюклиев 1986, 71), два от района на Дуросторум (Лазов 2008; Venedikov 1960, 143–145; Gencheva 2012, 100–101), Ветрен, Силистренско (Георгиев, Бъчваров 1987; Велков 2011, 245–246, обр. 197), района на Белене (Ковачева 1992), р. Росица, край Никополис ад Хемум/Иструм, който сега се намира във Виена (Garbsch 1978, cat. O16), надгробна могила при Брястовец, край Анхиало (Велков 1929, 15–18, обр. 7–8, табло III–V), префурниума на термите в Сердика (Danov 1937, 196–198), Состра (Негин 2010, 136), Варна (Тончева 1964, 53–54, обр. 8), Каленик (Петров 1950, 251, обр. 189), Мадара (Стойчев 2005), Кривня, Разград (Garbsch 1978, cat. O43), Топчии (Garbsch 1978, cat. Q7), новооткритият цял шлем при Брестовица (Памук могила), недалеч от Филипопол (Кисьов, Давидова 2014, 192; Negin 2015, 41, fig. 10), както и един фрагмент от бронзовия обков, който е открит при разкопките на Мечка, античният Тримамиум (ПИН 95, непубликуван, открит в сграда от II–III в.сл. Хр., според информация на В. Върбанов).

Фрагментът от *humeralia* на *lorica hamata* (обр. 3.13) е добре известен тип (Bishop, Coulston 2009, fig. 51), макар и рядко срещан в днешните български земи. Много близък паралел може да се посочи във Виндониза (Unz, Deschler-Erb 1976, cat. 862), чиято хронология отговаря на функционирането на лагера там – до времето на император Траян и новата дислокация на XI Клавдиев легион в Долна Мизия (след Дакийските войни на постоянен лагер в Дуросторум), въпреки че консервативността на предмета и дългата му употребата през Принципата не позволяват по-тесни хронологически граници от I–III в.сл.Хр. Сходна хумералия е публикувана от Колония Юлия Емона (днес Любляна), датирана още в Августово време (Gaspari 2010, Fig. 52, A).

Последната находка от ранноримската епоха е изключително рядко срещана в териториите, заключени между долното течение на река Дунав и Стара планина. Тя представлява тока от колан (обр. 3.14). Токата е част от *cingulum militare* (D'Amato, Sumner 2009, 98), чието коректно название през I–II в.сл.Хр. според някои е *baltheus* (Hoss 2012, 30). Предметът е със силно извити волутни завършеци и с така наречената пелтовидна форма. Този тип тока е с тясно хронологическо разпространение и се отнася към I в.сл.Хр., среща се най-късно в кон-

4 Не ми е известно да са посочени на едно място всички екземпляри в литературата. Тук изброявам известните ми, без да съм сигурен, че списъка е пълен.

Обр. 6. Фибули: 1-2, 4, 5, 7, 15 – желязо; 3, 6, 8, 9, 10-14, 16-20 – бронз (рисунки В. Живков)
Fig. 6. Brooches: 1-2, 4, 5, 7, 15 – iron; 3, 6, 8, 9, 10-14, 16-20 – bronze (drawings V. Zhivkov)

тексти от Флавиево време, като могат да се посочат редица аналогии (D'Amato, Sumner 2009, Fig. 95; Curle, Scot 2004, Pl. LXXVI. 1; Fischer 2012, 118–120, Abb. 109, 113; Ulbert 1968, Fig. 16). От територията на днешна България този тип колани е публикуван единствено от двата

легионни лагера при Ескус (Кабакчиева 2000, кат. B5, обр. 27) и Нове (Генчева 2002, кат. 368, Табл. LIV). Трета находка, но от малко по-различен вариант е публикувана, но не и разпозната. Тя произхожда от Сталийска махала (Бонев, Александров 1996, обр. 98 – в средата), като е открита на пода на едно от жилищата, според инвентарната книга в РИМ–Монтана. Напълно сходка тока беше открита през 2019 г. от К. Маджаров край с. Расово.

Фибули

В музейната сбирка във Вършец се съхраняват необичайно голямо количество фибули. Първата фибула (обр. 6.1) е добре известен тип, характерен за днешна Западна България. Спада към Тип 1.4 по М. Василева (Василева 2012, 25) и тип IV по М. Домарадски (Домарадски 2000, 215), датирани LT B2-C1. Фибула от този тип наскоро бе открита при проучванията на Скум сале (Гоцев, Петкова 2012). Хронологията им е широка и се отнася към III и първата половина на II в.пр.Хр.

Бронзовата фибула в среднолатенска конструкция (обр. 6.2)**,** чието краче е захванато с пръстен към лъка, вероятно е най-ранната от късножелезните фибули с латенска конструкция от Вършец. Фибулите със сходна морфология имат разпространение основно през среднолатенската епоха (Jovanović 2011, 58; Zirra 2017, 50). Частично запазеното разширение на крачето, непосредствено преди захващането към лъка, намира близост със среднолатенски фибули в Словакия (Zachar 1987, cat. 142). Подобни фибули имат разпространение и по-късно – например тип 2а по А. Рустою (Rustoiu 1997, 33–34); латенската подгрупа 3 по А. Амброз (Амброз 1966, 19-20, Табл. 1.15), както и късните фибули в среднолатенска конструкция в Централна Европа (Filip 1956, Tabl. CXXVI). По оформлението си с нисък профил на лъка, външна хорда и издължената си форма, оформеното „топче" при захващането на крачето, тя намира добри паралели в гроб 56 при Брежице, датиран LT C1 (Jovanović 2011, 58). Според изброените аналогии фибулата от Вършец може да се датира в края на III в.пр.Хр. и първата половина на II в.пр.Хр. (LT C1).

Специално внимание заслужава лятата бронзова фибулата със среднолатенска конструкция и сфери на лъка (обр. 6.3**)**. Тя спада към добре известния тип „възлести фибули" (*Knottenfibeln).* Известните екземпляри са изработвани от сребро и медна сплав (Spânu 2002, 94). Типологически се отнася към тип III.3 по М. Василева (Василева 2012, 28), тип 1 по А. Рустою (Rustoiu 1997, 31), тип A1 по К. Хоредт (Horedt 1973, 131–136), тип 39 по новата типология на Вл. Зира (Zirra 2017, 62–66), като значителни коментари са посветени на тях в студията на Д. Спъну върху съкровището от Лупу (Spânu 2002). Разпространението им в днешна България е основно в Северозапада, като известните екземпляри са от Горни Дъбник (Ковачева, Лазарова 1994), Хърлец (Kull 2002, Abb. 7.1–3) и Багачина (Бонев, Александров 1996, обр. 97 – дясно в средата). От този район е публикуван и калъп за отливане на възлести фибули, който е индикация за локалното им производство им в Северозападна България (Torbov, Antonov 2000). Поради липсата на контекст на екземпляра от Вършец, за хронологическото му позициониране може да се използва общата датировка на останалите представители. Находките от разрушения гроб при Горни Дъбник, Плевенско са отнесени към първата половина на I в.пр.Хр. (Rustoiu 1996, 126–127). Калъпът от Врачанско е датиран общо към I в.пр.Хр. (Torbov, Antonov 2000, 24). В границите на днешна Румъния възлестите фибули са отнесени към първа група по Д. Спъну (Spânu 2002, 98–99) или към ранната ("frühe") и средната ("mittlere") група по Хоредт (Horedt 1973, 131–136, Tab. I). Хронологическото детерминиране на възлестите фибули от К. Хоредт и Д. Спъну е базирано на наблюдения върху наличието им в съкровища от т. нар. „Дако-иберийски хоризонт". Фибулите се срещат с емисии на Дирахион, Аполония, Тасос и местни дакийски монети, но не и при хомогенни съкровища от денари на Републиката.

Ритъмът на разпространение на тези различни емисии е напълно сходен в територии между Долен Дунав и Стара планина, което ги отнася към времето до и преди Митридатовите войни или LT D1. От границите на днешна България важна по-отношение на хронологическото разпространение на типа, е стратиграфската позиция на сходен на разглежданата група образец, но не идентичен, при Каракочовата могила, край с. Братя Даскалови, Чирпанско. Наличието на монети в насипа на могилата (над гроб 10, отнесен към края на I в.пр.Хр.) насочват категорично към време на издигане на насипа след 72 г.пр.Хр. или дори към края на века (Тонкова, Димитров 2011, 41). На база изброените аналогии фибулата от Вършец може да се датира в късен II – I в.пр.Хр., като най-вероятната дата на производството ѝ е първата половина на I в. пр. Хр. (LT D1).

Следващите две фибули са изработени от желязо (обр. 6.5–6). Те са силно повредени, като изцяло липсват крачетата. Въпреки среднолатенската си конструкция, арбалетовидният им силует (с много намотки на пружината) е характерен за последната фаза от развитието на билатерални фибули в Тракия или за времето от втората половина на II и I в.пр.Хр. (Василева 2012, 31). Примери на такива фибули, произхождащи от групата Падя-Спахии са известни от гробовете при Алтимир – Уловица (Николов 1965, обр. 18г-д), Паволче – втора находка (Николов 1965, 22в), Софрониево – гробове 3, 4 и 5 (Николов 1981, обр. 4б, 5а), които потвърждават датирането им в този хронологически интервал.

Последните две фибули, които се отнасят към желязната епоха, са в къснолатенска конструкция. Първата е изработена от медна сплав (Обр. 6.6). Тя се отнася към тип 2 по Е. Генчева, който се състои от един екземпляр от Неговановци, Видинско, като е потърсена близост с така наречените фибули „Наухайм“ (Генчева 2004, 16–17, Табло I.3 с изложение върху проблемите на хронологията на типа). Те имат широко разпространение в района на и около Алпите, където са засвидетелствани редица локални варианти (Demetz 1999, 78–91, с дискусия за хронологията и подробна литература). Ако се направи опит да се приравнят фибули от Неговановци и Вършец с фибули Наухайм от групата Мокроног (в Словения), те са най-близки до екземпляри от Михово и Мекленбург, отнесени към фаза IIIA (Božič 2008, 57–58, fig. 28.1–2), според периодизацията на Д. Божич, което отговаря на Мокроног 5 по старата периодизация на М. Гущин или Централноевропейски LT D1 (Božič 2006, 120–123), тоест към последната третина на II в.пр.Хр. (~130 г.пр.Хр.) и първата на I. пр. Хр (~70 г.пр.Хр.). Приликата обаче е в триъгълния силует на лъка и широката пружина, докато ажурните иглодържатели при българските образци не се срещат в посочения словенски вариант. Много по-близки аналогии, включително в географска проекция, фибулите от Неговановци и Вършец намират сред многобройни екземпляри в Карпатската зона, където са обединени в тип 10 по А. Рустою и отнесени към края на I в.пр.Хр. и началото на I в.сл.Хр. (Rustoiu 1997, 43–44, fig. 40, най-близки до вариант а). Напълно аналогичен екземпляр на разглежданите тук фибули бе публикуван от района на Шумен, отнесен предпазливо към LT D2 (Anastassov 2008, cat 48, Pl. IV.48), тоест времето след 70 г.пр.Хр. Наличието на иглодържатели при тези фибули, липсата на крачета и малкият брой намотки ги отличава от откриваните в гробове Падя-Спахии, което може да се смята за индикация за „късното” им датиране в I в.пр.Хр. или самото начало на I в.сл.Хр.

Желязната фибула в къснолатенска конструкция (обр. 6.7) се отнася към тип Рустою 6а с много точен аналог в Орля, който се датира към I в.пр.Хр. – I в.сл.Хр. (Rustoiu 1997, fig. 27.9) и селището при Зимничя (Spânu 2016, Pl. 2.23). Сходна фибула е публикувана от Алтимир (Николов 1972, 66, обр. 12д). Датирането на типа към момента е широко и се отнася към I в.пр.Хр.

Рядко срещан екземпляр е фибулата със „спирала във форма на ръкав/ „*Hülsenspiralfibeln*“[5]

5 Паралели на тази фибула ми бяха посочени от А. Русою, за което му благодаря.

(обр. 6.8). Типологически принадлежи към Витудурум тип 4.2 (Rey-Vodoz 1998, 20, с цитирана литература). Разпространението на типа се отнася към времето от Тиберий до Клавдий/Нерон. Към момента не са ми известни други примери от територията на днешна България.

Следващата фибула (обр. 6.9) е от добре познатия римски тип „Ауциза" (Генчева 2004, 37–39; Хараламбиева 2012). Като най-близък географски паралел може да се посочи напълно сходен екземпляр от Калето на Монтана (непубликувана). Фибулата е с правоъгълно сечение, което я доближава до класическите образци и може да се датира в I в.сл.Хр. Фибулата от Вършец е без надпис на плочката, който често се среща при ранните фибули, включително изработваните извън традиционната зона на Северна Италия и Галия (Feugere 1985, тип 22), например в Далмация/Панония (Šeparović 1998). В Норикум и Панония тези фибули се смятат за част от типичния женски костюм (Sedlmayer 2014), като контекстите на намирането им от днешна България към момента не насочват към такава специфика и тук. Въпреки че са характерни повече за западните провинции, фибулите Ауциза са разпространени в цялата Европейска част на Империята (Feugere 1993, 317–328), включително в Барбарикум (Hellström 2018, 100–101).

Силнопрофилираната фибула с пръстен на лъка и кръгли отвори по иглодържателя (обр. 6.10) е типична за I в.сл.Хр. (Almgren 1923, n. 68). Според типологията на Е. Генчева тя е най-близка до образците от Айтос и Монтана, които са определени като преходни между варианти 9.а и 9.б поради наличието на триъгълен иглодържател, който е характерен за по-ранните екземпляри, докато кръгли отвори са диагностични за по-късните (Генчева 2004, 29). Типът е добре известен и широко разпространен в Норикум и Панония, датиран основно в I в.сл.Хр., като разглежданата тук фибула е най-близка с образец от Велатице (Peškař 1972, 78; cat. 76.a; Tf. 9.5). Сходни фибули са познати от раннoримската епоха в днешна Сърбия – района на Морава, Дунав, Наисус и Тимок, определяни като типичен раннoримски импорт в Горна Мизия (Petković 2010, 81). Вършецката е формално най-близка до фибула от Каструм Нове (Petković 2010, cat. 375, T. XIV.4). Според С. Кочиш, характерни за втората половина на I в.сл.Хр. са едноделните фибули, докато развитието им през II в.сл.Хр. е към двуделни (Cociş 2004, 53; фибулата спада към неговия тип 8a1b2a). При липсата на контекстуални данни, разглежданият предмет може да се постави общо в границите на I в.сл.Хр. до ранен II в.сл.Хр., като най-вероятна дата за производството му е втората половина на I в.сл.Хр. Сходна е датата на другите две силнопрофилирани фибули, които се намират в сбирката във Вършец (обр. 6.19–20).

Двете фибули с кръстовидно разширение на лъка (обр. 6.11–12**)** са рядко срещани в територията на днешна България. Спадат към тип 5.а по Е. Генчева, с аналогии от Лиляче, Силистра и Павликени, датирани общо в I в.сл.Хр., с възможно разпространение в ранен II в.сл. Хр. (Генчева 2004, 20). Първоначалното им определяне като опростен, балкански вариант на фибулите с крила от Д. Божович (Bojović 1983, 19) не се приема в българската (Генчева 2004, 20) и по-съвременната сръбска литература (Petković 2010, 34). Липсата на ясни археологически контексти по долното течение на Дунав и прилежащите райони не позволява прецизното датиране на двата екземпляра. Хронологията на тип 1.С, който съответства на разглежданите тук фибули, по С. Петкович е от I до III в. и изглежда прекалено широка (Petković 2010, 34). Сръбските представители на групата (Petković 2010, cat. 31–36) са от Ромулиана, в пластове, които предхождат изграждането на двореца, както и района на Неготин и Сингидунум, тоест само случайни находки. Малкият брой известни екзмпляри (5 от България и 5 от Сърбия) вероятно свидетелстват за ограниченото разпространение и производство на типа в днешна Северозападна България и Източна Сърбия (в границите на провинция Горна Мизия и близките до нея територии). Предвид казаното, времевото детерминиране на фибулата от Вършец може да се постави общо в границите на I в.сл.Хр., с по-вероятно производство във втората му

Обр. 7. Епиграфски паметници: 1. Мраморна надгробна плоча на Луций Фуфиций Амом; 2. Оловна тръба, подпечатана с името на император Траян (снимки В. Живков)
Fig. 7. Epigraphic monuments: 1. Marble tombstone of Lucius Fuficius Amomus; 2. Lead pipe, stamped with the name of Emperor Trajan (photos V. Zhivkov)

половина. Двата екземпляра са изработени от желязо и са локално производство, тъй като се смята, че фибулите от този метал не са предмет на търговски обмен (Генчева 1994, 58).

Двете профилирани фибули с две топчета в предната част на лъка (обр. 6.13–14) са добре известен тип (Almgren 1923, n. 82). Сред фибулите от Виминациум те са отнесени към тип IX (Черноморски-придунавски тип), като появата им се отнася към края на I в.сл.Хр. (Redžić 2007, 24). Втората фибула (обр. 6.14**)** има украса от точки над иглодържателя. Този тип е често срещан в Мизия и Дакия (Генчева 1994, 36–37; Rustoiu 1997, 54–55, тип 20e) още през края на I в., но особено често през II в.

Интерес представляват три фибули, които към момента не са много застъпени в Северна България (обр. 6.15–17). В литературата те са известни под названието „войнишки" (Генчева 1994, Табло II.1–4, тип 4a – находките са от Нове). Две такива фибули са публикувани от Багачина, но неправилно датирани в I в.пр.Хр. (Бонев, Александров 1986, обр. 7). Там това са и най-късните фибули от ранноримската епоха, съответстващи и на загиване на обекта към времето на Флавиите или Траян. Друга такава бе открита при разкопките при Расово през 2019

г., обект разположен на двадесетина километра в източна посока от Багачина и прекратил функционирането си по същото време.

Интересно е наличието на ранна норико-панонска фибула **(**обр 6.18**)**, от добре познат тип (Almgren 1923, n. 236). Има широко разпространение през I в. (Demetz 1999, Tafel 11.5; Rustoiu 1997, 57–58), като е много вероятно да е внос. Фибулата може да се отнесе към I в.сл. Хр. Тази посока на контакти е и традиционна за Северна България през този период (Генчева 2004, 86). Фрагмент от такава фибула бе публикуван наскоро от Кладоруб – Конбустика (Хараламбиева 2014, 176–177, кат. 27).

Епиграфски паметници

В сбирката се съхранява един цялостно запазен надгробен паметник (обр. 7.1). Изработен е от мрамор, буквите са старателно изписани в добре оформени редове. Според четенето на Николай Шаранков, надписът гласи:

L(ucius) Fuficius L(uci) l(ibertus) Am[o]-	Луций Фуфиций Амом, освободженец на Луций,
mus vix(it) ann(is) XLV[-?].	който живя 45 години,
L(ucius) Fuficius Apollo-	Луций Фуфиций Аполоний,
nius patronus et L(ucius)	негов патрон, Луций
Fuficius Amiantus et	Фуфиций Амиант и
L(ucius) Fuficius Abascantus	Луций Фуфиций Абаскант
testamento	според завещанието,
f(aciendum) c(uraverunt).	се погрижиха да направят (гроба).
H(ic) s(itus) e(st).	Тук лежи той.

Интерес в случая представлява повтарянето на имената (*Fuficius* като *nomen*) при погребания, неговия патрон и другите двама, участвали в изграждането на гроба. Епиграфските данни за наличието на фамилията Фуфиция на Балканския полуостров през I в.сл.Хр. са сравнително малко. Основната част от надписите (четири) произхождат от Далмация, като три от тях са от Салона. Първият е надгробен надпис (CIL III.2030), датиран в Клавдиево време, на Тит Фуфиций, ветеран на XX (*Valeria Victrix*) легион. Другите два са на либертини, носещи името Гай Фуфиций (CIL III.2340; ILJug. 02.887). От Долна Мизия неотдавна беше публикувана част от диплома от района на Тулча, свързвана с гарнизона на Ибида, която съдържа името Секст Фуфиций Александър като свидетел (Mihailescu 2008). Според иконографията и използваната формула (H S E) надписът може да се отнесе към I в.сл.Хр. Присъствието на либертини според мен насочва по-скоро към времето след неговата среда, когато те добиват все по-голямо значение в Империята.

Монети

Към разглеждания тук хронологически интервал се отнасят 18 монети. Тъй като те са добре известни монетни типове, тук ще бъдат изложени общо. Най-ранната монета (BMC 2) е тетрадрахма на Първа македонска област (обр. 8.1). На реверса е изобразен бюст на Артемида Тавруполос, надясно, с лък и колчан на рамо. Оградена с зрънчест кръг, „македонски щит", а на реверса: кривак, над него надпис „ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ", под него „ΠΡΩΤΗΣ". Обградени с бръшлянов венец. Монограм с буквите А и Р (в лигатура). Символ: светкавица. Следващите три монети са драхми на Дирахион. Всичките те имат типичния за полиса аверс с крава и теле, а на реверса е изобразен двоен звездовиден орнамент в квадратна рамка. При първата (обр. 8.2; 286 по Ceka 1972; 108 по Maier 1909) пред тях е изобразена факла, а на реверса има

Обр. 8. Монети (снимки В. Живков)
Fig. 8. Coins (photos V. Zhivkov)

надпис ΚΥΔΙΠΠ(ΟΣ). Надписите, разположени от страните са етноним ΔΥΡ, име на магистрат: запазена само А, поради криво неточно поставения печат. Следва да се възстанови като А-(ΜΥΝ)-(ΤΑ). Следващата (обр. 8.3; 275 по Ceka 1972; 107 по Maier 1908) е с надпис на аверса ΚΤΗΤΟΣ; на реверса надпис, разположен от страните: етноним ΔΥΡ, име на магистрат: А-ΜΥΝ-ΤΑ. Печатът е поставен накриво, от четвъртата страна е видима само долната половина на буква А. Последната драхма (обр. 8.3) има надпис на аверса ΦΙΛΩΝ, глава на Хелиос

над него, реверсният печат е изместен странично. Надписите са долу – ΜΕ, вляво – ΝΙΣ, който може да се възстанови като ΜΕΝΥΚΟΥ (438 по Ceka 1972). През последните години проучванията върху монетосеченето на Дирахион бележат значителен подем, като са предложени нови хронологически таблици, като за датирането могат да се използват изписаните имена върху аверса и реверса на монетите. Смята се, че върху аверса е поставяно името на монетния магистрат, а на реверса – на три части е изписан епонимът (Petrányi 2013, 78 с подробен коментар), заедно с етнонима на полиса – ΔΥΡ(ΡΆΧΙΟ). Сравнително добрата запазеност на монетите позволява да се направи опит да се определят типовете им, както и датата на отсичането им. Първата е с магистрат ΚΥΔΙΠΠ(ΟΣ), епонимът на реверса е Α-(ΜΥΝ)-(ΤΑ). Спада към тип 286 по Чека (= Мета IV66), отсичането ѝ се отнася към 63 г.пр.Хр. Втората драхма, която е със същия епоним и монетен магистрат на аверса ΚΤΗΤΟΣ, следва да се отнесе към същата 63 г.пр.Хр. Монетата с надпис ΦΙΛΩΝ на реверса, с изображение на глава на Хелиос над надписа и видими две срички ΜΕ и ΝΙΣ (липсва последната част от името, тоест родителният падеж: ΚΟΥ, четенето на магистрата следва да стане ΜΕΝΙΣΚΟΥ), може да се отнасе се към 49 г.пр. Хр. Интересно е, че две от монетите са отсечени по времето на епонима Аминта (но от различни емисии, според името на монетните магистрати); напълно възможно е тези монети да са от несъобщено/изгубено монетно съкровище, което е било открито в околността, включително с тетрадрахмата на Първа македонска област, тъй като те често се откриват заедно (Petrányi 2013, 81). Разгледаните тук монети се отнасят към последния период от монетосеченето на Дирахион и представляват характерно явление за времето около и след Митридатовите войни, включително и в съседните територии, населявани от скордиските (Morgan 2012, 372–373).

Останалите 14 монети са от времето на Принципата. Пет от тях са от времето на Юлиево-Клавдиевата династия и са асове. Най-ранни са постумни монети на Октавиан Август, сечени по времето на Тиберий (обр. 8.5–6; RIC I.81). Следващата е монета на Калигула (обр. 8.7; RIC I.38). Монетата на Антония Младата е сечена по времето на Клавдий (обр. 8.8; RIC I.92). Последната монета от времето на Юлиево-Клавдиевата династия е на император Нерон (обр. 8.9; RIC I. 351).

Флавиевата династия е представена с три монети. Денарът на Веспасиан е добре запазен и може да се определи точно (обр. 8.10; RIC II^2.29). Следващият ас на същия император е с четим надпис на аверс, който гласи [IMPCA]ESAR VESP AVG COSVI, на реверса има изображение на Спес, наляво и S C от двете страни (обр. 8.11; RIC II^2. 823). Денарът на Домициан (обр. 8.12) е с надпис на аверса CAESAR AVG F DOMITIANVS COSVI, на реверса: [PRINCEPS] IVVEN[TVTIS], Салус, облегната на колона, храни змия от патера (RIC II^2. 1084). От втората монета (обр. 8.14) се чете IMP CAE DOMIT AVG GERM P M TRPXV, на реверса е изобразена Минерва, стояща наляво, с надпис IMPXXIICOSXVIICENSPPP (RIC II^2. 790).

От всички римски императори, чието монетосечене е представено във Вършец и които попадат в хронологическите граници на настоящата работа най-добре е представен Траян. Неговите монети са само денари, като е възможно да са част от монетно съкровище, към което е възможно да са принадлежали и Флавиевите денари. Първата монета на Траян е сечена между 114–117 г. (обр. 8.16; Траян, Рим, 114–117 г. RICII.337=Woytek2010, 520v.): Л: [IMPC]AESNERTRAIANOOPTIMOAVGGER[DAC]; Оп: PMTRP[COSVI]PPSPQR, Марс в ход надясно, държащ трофей и копие. Най-ранна е следващата монета (обр. 8.17; RIC II. 10 = Woytek 2010, 62a): Л: IMPCAESNERVATRAIANAVGGERM, глава с лавров венец надясно и Оп: PMTRPCOSIIPP, Виктория седнала наляво, държи патера и палмова клонка. Следващият денар на Траян (обр. 8.13; RIC II. 21= Woytek 2010, 32a) е сечен 98–99 г., Рим. На аверса има надпис IMPCAESNERVATRAIANAVGGERM, глава с лавров венец, надясно, а на опакото се чете PONTMAXTRPOTCOSII, Веста седнала наляво, държи патера и факла. Последният де-

нар (обр. 8.18) е с надпис на аверса IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P, на реверса е изобразена Рома, която стои на трон, а в дясната си ръка държи Виктори. Надписът гласи COS V P P SPQR OPTIMO PRINC (RIC II.116= Woytek 2010, 281).

Последната монета е на Хадриан (обр. 8.15; RIC II. 19): Л: IMPCAESARTRAIAN [HADRIANVSAVG], глава с лавров венец, надясно, Оп: PMTRP[COSDESII], Юстиция седнала наляво, държи патера и скиптър В отреза: IVSTITIA.

Опит за реконструкцията на археологическата среда

Както подчертах в началото – местонамирането на предметите около Вършец не може да се смята за сигурно, поради липсата на проучвания в района и инвентарен опис в сбирката, който да посочва обстоятелствата на тяхното откриване. Анализите по-долу се базират, че това е действително така, според каквато информация ми е била представена при посещенията ми във Вършец.

Описаните тук материали, спадащи към късножелязната епоха (обр. 1.1–3; 3.1–11**;** 6.1–7) по всяка вероятност произхождат от разрушен некропол, докато монетите (обр. 8.1–4) е възможно да са част от изгубена и несъобщена колективна монетна находка. По отношение на римските монети, една такава римска находка е съобщена, но не и публикувана (Герасимов 1969, 232 – част от нея се съхранява и днес в сбирката, лесно разпознаваема, поради няколкото монети на Гордиан, които попадат извън хронологическите рамки на това съобщение). Наличието на различни видове въоръжение: копие, умбо, шпори, юзда и принадлежащи аксесоари – колан, са сред стандартния гробен инвентар, повсеместно откриван в днешна Северозападна България. По правило той се открива в кремации, извършени на място, които са известни в литературата като група „Падя–Спахии–Панагюрски колонии". Хронологията на групата се поставя основно в късен LT C2, но най-вече LT D1 (късен II в.пр.Хр. и първа третина на I в.пр. Хр.). Възможност за възстановяване на броя разрушени гробове предоставят шпорите, като при забелязаната тенденция да се поставя само по една в гроб[6] (Torbov 1998, 57), може да се заключи, че от некропола са унищожени поне три гроба. Хронологическото позициониране на по-голямата част от материалите в този диапазон е симптомично явление за днешна Северозападна България, където се забелязва силно интензифициране на различните компоненти на материална култура през втората половина на II в.пр.Хр. и първата на I в.пр.Хр. или поне известните материали емпирично доминират в този времеви диапазон. Той частично отговаря на Фаза 2Б по Н. Теодосиев (която продължава до около 29/28 г.пр.Хр.), синхронна с къснолатенската епоха в Централна Европа и балканските ѝ деривати в лицето на периодите Мокроног 3 А–В и Белград 3 (по Guštin 1984). Тази хронология е синхронна на обособения в румънската литература „първи дакийски" период (Sîrbu, Arsenescu 2006, 168). При материалите от Вършец се забелязва известна хронологическа лакуна във втората половина на I в.пр.Хр. и началото на I в.сл.Хр., към което време може да се отнесе фибулата от типа Негововци. Този проблемен хронологически диапазон е представен с фибули Йезерине, Алезия и такива с форма на лъжица, които към момента не са засвидетелствани в района на Вършец. По това време (около средата на I в.пр.Хр.), поне съдейки по наличните материали, некрополът е спрял да функционира. Това е повсеместна тенденция за териториите северно от Стара планина и Влашко, където се откриват по-късни единични гробове (синхронни с LT D2 или втората половина на I в.пр.Хр). Тази картина се запазва през I в.сл.Хр). Характерно за този период е частично полагане на останките на погребаните, често в ями, както и липсата на кремиране. В

6 Само в Маркова могила край Оряхово са две (Николов 1993, 19).

днешна Северна България такива случаи вероятно са: гробът от Кривина (Vagalinski 2011), човешки череп от Батин/Скаидава (Върбанов, Драгоев, Русев, Великова, Тодорова 2014) и едно трупополагане от Якимово – Над Урвата (Zhivkov 2019, 23–24 – с още един несигурен пример от Багачина).

Внимание заслужават вторично горелите фрагменти от италийска сигилата. За жалост, лишени от данни за средата, в която са открити, е трудно да се възстанови техният контекст. Не бива да се изключва възможността те да произхождат от гробове, тъй като през I в.сл.Хр. погребалният обред е кремация. В територията, която е заключена между Долен Дунав и Стара планина, вносна керамика, изключвайки Долнодунавския лимес, е откривана единствено в кремации в могила 4 при Смочан (Китов, Теодосиев, Павлов 1980, 19–22; Dimitrova-Milčeva 2000, cat. 61), Монтана и Искър. Втората възможност, която е разгледана по-долу и която изглежда по-вероятна, е те да произхождат от опожарен селищен контекст.

Възможността за социална стратификация на погребените е в голяма степен невъзможна, поради унищожаването на археологическите контексти. Стандартният инвентар на групата „Падя-Спахии" включва желязно умбо от щит, меч, копие, юзда, крив нож и шпора, с известни отклонения (например сребърна торква от Борован – Николов 1965, 190, обр. 34; сребърна ножница и фибула от Паволче – Николов 1965, 180–181, обр. 21.в-г и други). Наличието на могилни насипи в повечето случаи, кремация, като относително скъпо третиране на останките, отделни случаи, в които е засвидетелствано сребро в гробовете, може да се смята, като индикация, че войните-конници съставят висшия ешалон на социума в днешна Северозападна България през последните десетилетия на II в.пр.Хр. и първите на I в.пр.Хр.

От територията на България данните за женски гробове са единични, като най-добрият пример е Алтимир (Емилов 2014, 393–399). Поради тази причина от особено значение е наличието на украсена тока от типа „Ламинци". Според разгледаните паралели по-горе, с голяма доза сигурност може да се предположи, че тя произхожда от женски гроб (или от двоен, както може би е случая при Сирмия). Дакийските чаши също се смятат за типичен инвентар на женските гробове. Това е базирано на наблюдения в некропола на Виминациум (Tapavički-Ilič 2015, 624). Малкото гробни находки от България към момента потвърждават тази хипотеза, тъй като в тях не присъства оръжие – Алтимир, м. Дръндарска кошара, втора находка (Николов 1965, 175) и вероятно при с. Черни връх, Вълчедръмско (Čičikova 1977, Pl. VI.5, 136–137).

Значително по-комплексна е ситуацията с материалите от началото на римската епоха. Коментираната циркулация на вносна италийска и галска сигилата на територията на днешна Северна България е силно ограничена до обектите с военни функции и традиционно се свързва с дислоцираните в тези територии римски войски (в Рациария, Алмус, Августе, Ескус, Димум и Нове). От друга страна са засвидетелствани изключения, като освен Монтана (приемайки, че селището под по-късната крепост следва да се свърже с местната култура, а не с римски лагер)[7], която се намира в непосредствена близост в северна посока, могат да се посочат примери и от съседните територии на запад. Например в пласт VIb на Гомолава се открива вносна керамика, въпреки запазения местен характер на скордиското селище през I в.сл.Хр. (Brukner 1992, 26–27). Сходен случай от територията на Сърбия е Новачка Чуприя, където през I в.сл.Хр. малка част (около 2 %) от акумулирания керамичен материал е с вносен характер (Winter, Bankoff 1995, 169). Аналогичен внос е засвидетелстван и северно от Дунав, във все още независимите дакийски селища, макар и спорадично (събрани и с актуален анализ

7 Тази интерпретация се базира на работата ми в РИМ–Монтана през 2017 г., когато частично бе обработен масовият материал от проучването на Калето. Публикуваните данни за разкритите ситуации и контексти са твърде лаконични, което оставя тази интерпретация като хипотеза.

от Popescu 2013, 78–79). Въпреки че спецификата на циркулацията на *terra sigillata* през I в.сл. Хр. в днешна Северна България в голяма степен е пречупена през призмата на проучванията, които са почти изцяло концентрирани върху обекти от римския лимес (Трансмариска, Нове, Димум, Ескус, Августе, Алмус и Рациария), възможността описаните фрагменти да произхождат от лагер на помощна част (?) се подсилва от находките, които са свързани с римското въоръжение, характерно за периода I–II в.сл.Хр. (обр. 3.12–14), както и монетите от I в.сл.Хр. (обр. 8.5–17), които традиционно имат слаба циркулация в местна среда. Наличието на сегмент от *baltheus* е допълнителна индикация в тази посока. Този тип колани са носени изцяло от военни лица – *miles et legione*, които демонстрират статута им дори когато не са въоръжени[8], а едно от дисциплинарните наказания в римската армия е отнемането на колана (Hoss 2012, 29; 2013, 318–319). Подобни случаи на дислокация на части във вътрешността е известна и от други места. Така например находка на медицински инструменти, бронзови шлемове и котли от Сремска рече в Сърбия е свързано с помощна част, лагерувала в близост (Милошевић 1980). Географското разположение на разглеждания район подсилва една такава възможност. В литературата е изказано логичното предположение за функционирането на значима търговска и комуникационна артерия, която започва от Виа Игнация и следва течението на реките Стримон и Ескус, като това е едно от предполагаемите трасета, по които прониква луксозен внос от Републиката и Принципата в Дакия още през I в.пр.Хр. и I в.сл.Хр. (Rustoiu 2005, 83). Предложената хипотеза намира потвърждение от различни находки по протежението на пътя в границите на днешна България. Така например един бронзов републикански съд е открит край Филиповци, Пернишко (Мушмов 1924, 242–243). В района на Искърското дефиле, намиращо се южно от разглеждания тук Вършец, данни за обитаване, вероятно контрол и охрана на тази част от трасето, предоставят единични находки, сред които заслужават да се споменат къснолатенска фибула, открита в една пещера край Лакатник (Попов 1930, 46, обр. 33), монета на Дирахион от укрепен обект над Заселе (недалеч от Лакатник)[9], като не е изключено към това време да се отнася и некрополът от ниски могили при Очиндол, над Елисейна (описание в Динев 1943, 45–46) и вероятна монетна находка от района на Зверино (Paunov, Prokopov, 2002, note 15). В този ред на мисли е важно наличието на проход, който се използва и днес, фланкиращ западно Врачанския Балкан, пресичащ Старопланинското било и излизащ в описания район на Лакатник. Той започва от днешното село Долно Озирово (познато с колективна находка на републикански денари – Paunov, Prokopov 2002, 23; Paunov 2013, cat. 11, с вероятно функциониране на крепостта над селото през късножелязната епоха – Theodossiev 2000, cat. 55), следва течението на Бела река, приток на р. Ботуня, през селата Долна Бела речка, Горна Бела речка, Дружево и Миланово (път 162 на съвременната Републиканска пътна мрежа). Важно е да се отбележи, че по отношение на западната част на провинция Мизия, описаният проход, както и Петрохан, представляват най-преките трасета в посока територииите на бъдещите Улпия Сердика и Пауталия (сердикийската и дентелетската стратегия), след които следва „старата" римска провинция Македония. Използването на втория проход обаче е несигурно, поради географската му специфика, поне според мен (на друго мнение са Тачева 2000, 60 и Геров 1950, 13). Една находка от сребърни предмети и денари на Републиката предполага използването му около битка при Акциум или след това, според Е. Паунов и И. Прокопов (Paunov, Prokopov 2013, 119–120). В този ред на мисли са интересни историческите данни, предоставени от често коментирания пасаж в Тацит (Анали, IV.46–51), който представя

8 Основната практическа функция на военните колани е окачването на меча/*gladius* – Feugere 1993, 225

9 Монетата не е публикувана. Вероятно се намира в НАИМ–БАН, където е била предадена през 1943 г. от Л. Динев (по-късно професор в Софийски университет).

известния легат Попей Сабин като управител на трите провинции Мизия, Ахая и Македония по времето на Тиберий. Субординацията им предполага сигурни връзки между тях. Наличието на римски гарнизони в стратегическите Старопланински проходи и териториите във вътрешността е вече предположено в литературата (Кабакчиева 2000, 19, 95–96, която допуска дислокация на XX Valeria Victrix по течението на р. Искър, докато V Macedonica вече е бил на лагер при устието на същата река; също Кабакчиева 2013, 37–40; подобни виждания за Кладоруб/*Conbustica* – Лука 2009; 2010), макар и към момента да липсват категорични археологически данни, поради твърде ограничените теренни проучвания. Изключение представлява надписът от Реселец (ILS 2270), който обаче не може да се корелира с обект в землището на същото село – съобщени са три крепости тук (Бънов 1994, 49), които обаче не са проучвани. Възможно е някоя от тях, подобно на Вършец, да е изградена с цел охраната на проходите в Хемус и комуникацията с южните римски провинции, най-вече Македония и Ахая. При засвидетелствания „централизиран" контрол и субординация при трите провинции, изследванията в тази посока изглеждат перспективни. Скорошните спасителни проучвания в София разкриха селище, което предшества класическата римска Сердика. При опредяленето на характера му е допусната военна роля или наличие на население с военни функции, за които данни предоставят импортната керамика, фибули и ортогоналната му планировка (Иванов 2011, 317; 2012, 317), както и редки монетни емисии (Владимирова-Аладжова 2011). Възможно е наличието на подобни пунктове да се свърже именно с охрана на трасето и комуникациите между описаните територии (на Мизия, контролираните от Тракийското царство части на днешна Западна България и провинция Македония). Тук е важно да се припомнят систематичните вътрешни и външни проблеми на Клиентното царство в администрираните от него зони и охраната на северната граница, което често налага римски интервенции. Вероятно поради тези причини в неговите територии има податки за присъствие на римски гарнизони, практика, която впрочем е засвидетелствана и при други васални държави – например в Египет, Юдея и Армения (Braund 1984, 94–95).

Както стана дума по-горе, при фрагментите от паници (обр. 1.4–6), които се отнасят общо към първата половина на I в.сл.Хр. (до около управлението на император Клавдий), има следи от силно вторично изпичане. Въпреки че при липсата на археологически контекст всякакви опити за интерпретация остават твърде хипотетични и поставят възможност от хиперинтерпретация, не е задължително те да произхождат от загинал насилствено обект. Както е известно, всички римски лагери биват опожарявани при напускането им от частта, която ги е използвала, тоест е възможно да е извършено преустройство или изоставяне около средата на I в.сл.Хр. или малко по-късно. Другата възможност е те да са част от разрушени ранноримски гробове, които би следвало да са в обред на кремация. Единствено бъдещи проучвания и локализирането на обекта, от който произхождат фрагментите, могат да изяснят картината на случилото се.

Посоченият район на Стара планина е важен не само с наличието на проход, но и на значителни орудявания, най-вече на мед и сребро. Изобилните следи от стар рудодобив в района на Горна и Долна Бела речка са известни отдавна (Бончев 1920, 24–25), въпреки че липсата на теренни проучвания не позволява тяхното прецизно датиране. Други останки от стар рудодобив са известни при Заноже, но също към момента не са датирани (Авдев 2005, 258). В тази връзка следва да се припомни старото, в някаква степен априорно мнение, че развитият рудодобив и металообработка в района на Монтана през римската епоха са продължение на късножелезни традиции (Александров 1992, 35–36), като данните са по-сигурни за Принципата (Lemke 2016, 22). Наличието на богати рудни залежи в района са една от посоките, в която може да се търси обяснение за присъствието на либертини тук през I в.сл.Хр. Както е известно, рудниците в римската държава са държавна собственост. Това важи особено за тези за

благороден метал, като известни изключения съществуват в случаите на частни имения или на директно стопанисваните от градските управи (Авдев 2005; Велков 1973, 29–30), което може да се изключи в случая, тъй като Монтана има специфичен статут и едва ли получава градски статут дори по-късно (Ivanov, Luka 2018, 203–206). Рудниците са администрирани от *cornes metallorum* и *procuratores Augisti (metallorum)* в държавен и *conductores* и *redemptores* в частен (предприемачески) план, длъжности, които често са изпълнявани от освободени роби, като са известни случаи, когато и армията участва в рудните разработки – под надзора на центурион и съответните имуни на военната част – легионна кохорта или ауксиларна част (Hirt 2010, 93–96, 107–109, 168–174, в частност за Монтана на страници 192–193). Именно в тази посока изглежда възможно да се търси присъствието на либертини, макар и в надписа от Вършец да не е упомената длъжността, която са изпълнявали. Наличието на множество предмети, които са свързани с римската армия, предполагат, че освен контрола на прохода, римският интерес в района е възможно да е свързан и с разработването на рудите по течение на Бяла река и Ботуня, което вече е коментирано за II в. (Hirt 2010, 70–71). Тук е важно да се припомни, че по-интензивният рудодобив в близката Горна Мизия се отнася към напреднал I в.сл.Хр. (Bartel 1995, 179–180). Не е изключено към разглеждания тук район, който се намира в Тракия, но е в непосредствена близост и споделящ същото рудно тяло, да е проявен римски икономически интерес в същото време. Тук трябва да се припомни хипотезата на М. Тачева (2000, 2004, Tatscheva 1996), че при промяната на провинциалните граници през 133 (или 136) година, осъществена от император Хадриан, Монтана и Алмус преминават към провинция Долна Мизия. По този начин било осигурено пристанище, „което осигурявало транспортирането на продукция както от рудодобивния старопланински район, така и от Западна Тракия към р. Дунав" (Тачева 2004, 61). Наскоро К. Стоев предложи нова интерпретация на *regio*-то, която е свързана по-скоро със задоволяване на продоволствените нужди на Долнодунавските военни части – в частност легионите (Стоев 2016, 43). Съществуването на по-значимо селище при днешния град Лом с наличие на военни лица е засвидетелствано в редица надписи (Иванов 2003, 23–24), като през 2018–2019 година е частично проучена постройка от II–III в.сл.Хр. (непубликувани проучвания на Ю. Емилов, В. Стоичков и автора). Особено важно е наличието на илирийска митница тук (CIL III, 6124). Друга такава е имало при самата Монтана (Ivanov, Luka 2018, 221). Това е значимо, поради засвидетелстваната завимост при разполагането на митниците и разработваните руди в близост, което се определя от А. Хирт като Дунавски феномен (Hirt 2010, 64, 66).

Другата възможност, която предоставя обяснение на концентрацията на либертини в района на Вършец, е те да са стопанисвали друг вид имения или дори императорски домен. Индикация за такова вероятно предоставя оловната тръба в сбирката (обр. 7.2), върху която е изписано името на император Траян: „CAESAR NER(VA) TRAIAN(US) AUG(USTUS) GER(MANICUS) DAC(ICUS)", което предвид титулатурата на императора трябва да се датира след Дакийските войни.

Проблеми на етническата характеристика – Вършец и зоната между Тимок и Искър

Възможностите, които предоставят откритите материали, свързани с местната културна традиция (керамика и фибули, включени тук като спадащи към късножелязната епоха), за етническа интерпретация са силно ограничени, както поради липсата на сигурни данни за археологическите контексти, така и поради гносеологичните колебания при различните изследвания върху разглеждания период и са валидни за цялата територия между Долен Дунав и Стара планина. Изненадващо е мнението на А. Томас, според което в границите на провин-

ция Долна Мизия съществува рязка културна и етническа граница, която преминава през река Янтра (Tomas 2016, 101). Според така очертаната граница, провинцията се разделя на „мизийски" запад (между Цибрица и Янтра, явно свързан културно и етнически с Горна Мизия) и „тракийски" изток (между Янтра и Черно море, явно свързан с Тракия). Въпреки че тази хипотеза не е аргументирана, вероятно е построена на сведенията на Клавдий Птолемей, който определя Ескус като „мизийски" и Рациария като „трибалска" (Кл. Птолемей, География, III.9.3 – *Ραιτιαρια Μυσων* и III.10.4 – *Οισκος Τριβαλλων*), както и споменаването на двата етнонима в един добре известен надпис (*Moesiae et Treballiae civitas* в CIL V.1839), които вероятно се разглеждат като противовес на тракийски (?). Административният термин *civitas*, който е използван по времето на Принципата обаче не съответства на „племе", дори и да произлиза от него. Свободното му използване от императорската администрация и слабата връзка с реалните етнически граници добре личи от формирания *Civitas Scordiscorum*, който попада изцяло източно от Срем, тоест обхваща само част от територите на племето скордиски от I в.пр.Хр. (Jovanović, Popović 1991, 346; Jovanović, Jovanović 1988, 202). Друга посока на етническа интерпретация съществува в румънската литература, където е изказано мнението, че в днешна Северна България се намират „мощни дакийски общности" (Sîrbu, Arsenescu 2006, 169–170 – едната е локализирана между реките Лом и Искър, като основание за това са материалите от Багачина. Значително по-неутрално е написаното на следващата страница, където „Северна България може да се класифицира като част от класическата гето-дакийска култура", което, в контекста на облика на материалната култура, не е лишено от смисъл твърдение. Според второто твърдение не могат да бъдат ясно разграничени първите общности – именно поради силното сходство на материалната култура от двата бряга на Дунав, което според мен ликвидира възможностите за по-нататъшна обосновка на дакийски общности южно от Дунав, базирани на конвенционалния археологически запис.), която вероятно е възприета в някаква степен и от някои български проучватели (Лука 2012, 548). Впрочем, ако дакийската линия на интерпретация следва да поведе посоката на етническа детерминираност, полезна би била дипломата на *Vespasian Tutio* (CIL XVI, 13), открита край с. Дългоделци, Монтанско, в която един флавиев ветеран е изрично упоменат като „дакиец" (*Tutio Buti f. Dacus*, който е заселен първоначално в Пестум, югоизточна Италия).

В този случай обаче, трябва да се има предвид, че този дакиец е бил рекрутиран в армията от Мизия или Тракия, според практиката на епохата рекрутите да са от перегриналното население, а не случайни лица, живеещи извън Империята. Самият той вероятно е от трансдунавските даки и сармати, преселени от Елий Кат (Oţa 2016, 129), което обяснява дакийския му произход.

От друга страна е поставен въпросът за келтски анклави (Вагалински 2002, 76, 80), тоест за наличието на относително обособени културно и етнически групи, живеещи сред местното население. Към тази дискусия следва да се спомене и мнението на Ю. Кабакчиев. Според него „... в редица погребения от това време се среща още един паметник – голямото и кръгло желязно умбо за щит, което келтите започват да използват през втората половина на I в.пр.н.е. (вероятно е допусната неволна грешка и следва да бъде „през втората половина на II в.пр.н.е." – бел. В. Ж.). Тъй като въпросните находки се срещат в района на Западна и Средна Северна България, а също и в района на Ихтиманска Средна гора, Софийско и Брезнишко, има всички основания да се смята, че проникването на бастарните не е било еднократно нахлуване..." (Кабакчиев 1978, 152–155). Археологическата еманация на историческото племе „бастарни" през разглеждания период е културата Лукашевка–Поенещ (обзор в Щукин 1999; Babeş 1993). Тук е важно да се отбележи, че мнението на Ю. Кабакчиев е единственото, което свързва конкретен археологически запис от днешна България с тази група, а ние сме всъщност единствената

страна в Централните и Източните Балкани, в която тя не е засвидетелствана. Единственият друг коментар за връзка с Лукашевка–Поенещ е свързан с няколко фрагмента от Петрова нива (Стоянов 2015, 366), където по-скоро е изразен скептицизъм към такава афилиация. Самата група Падя–Спахии, чието основно разпространие е основно в Българския Северозапад и Западна/Югозападна Румъния, което ѝ придава добра географска обособеност. Тя е свързана с явление, което е чуждо на Лукашевка–Поенещ, което дава все по-малко тежест на мнението на Ю. Кабакчиев.

Важно е да се добави, че наименованието на местното население, към което би трябвало да се причисли и това на Вършец, вероятно „мизи", е свързано с редица проблеми (подробен анализ в Тачева 2000, 11–20). Наименованието на провинцията също е породило дискусии и коментари в литературата. Към момента е ясно, че тя не отразява ендоним на цялото население, което обхваща. Подобен слаб римски интерес към етническите реалии може да се проследи в непосредствена западна посока, например при Илирикум, където едно от племената се превръща в епоним на обширна територия, която е мултиетнична и където по-късно от нея са формирани провинциите Далмация, Панония и част от Мизия (Dzino 2005, 2–3).

Ако се абстрахираме от историческия проблем и какъв е бил техният ендоним или автоним, интересно е мнението на П. Попович, който вижда мизите като „етнически субстрат, който наскоро бе археологически дефиниран между доминиращите и културно обособени илири, траки и даки", а появата им се поставя в източната част на територията на скордиските, която е обитавана от хетерогенни общности, живеещи тук след загубата на водещата роля на трибалите от класическата и ранноелинистическа епоха (Popović 1993/1994, 20–21; подробен анализ и по-различно мнение при Theodossiev 1996, 71–87). Определянето на мизите като „етнически" субстрат може да намери аналог в социополитическата структура в Западна Европа, където племената (*civitates*) са разделени на локални групи (*pagus*), които от своя страна се делят на домакинства (*domus*) (Roymans 1990, 19–22, като локалните групи са относително самостоятелни, а в някои случаи и враждуващи помежду си). Разгледаните тук материали, както и общият облик на материалната култура между Карпатите и Стара планина, създават впечатление за една относително единна (етно-)културна група, в която могат да се търсят меридианни различия, които обаче изглеждат като нейни варианти, а не като ясни дефиниции на обособени културни и етнически зони, още повече при силно изразени реципрочни дифузии. За да не бъде това голословно и за да се илюстрира разнопосочният културен синтез на тракийския север, може да се спомене, че повечето от разгледаните тук фибули са характерни за западната половина, от която произхожда и по-голямата част от латенското въоръжение (основно мечове) и щитове; от източната половина е по-голямата част от характерните „мегарски" имитации и амфори с анепиграфни печати. Изброените компоненти обаче се срещат спорадично в двете зони, а дори повсеместно в границите на днешна област Плевен, а например кривите ножове се откриват относително равномерно в цялата зона. Рисуваната керамика от своя страна се открива основно около Дунав (Сталийска махала, Никопол, Свищов, Кривина, Расово, Ескус, Рациария), а керамика с излъскана украса – почти повсеместно между Видин и Русе, включително във вътрешните райони. Поставяне на равнопоставеност между откриваните материали в Северна България и етничност, особено с двете добре обособени групи на „скордиски" на запад и „даки" на север, е аналогично с включването на областта към съответните племенни територии, което не намира потвърждение в наличните писмени извори. Липсата на проучвания, на данни за конкретните контексти на основната част от известните материали, твърде неясният облик на селищната система, не позволяват към настоящия момент да се търсят рязки културни различия в тази широка географска зона, като до акумулирането на нова и качествена информация дискусията може да продължи единствено във вече предложените,

но недоказуеми направления, които бяха разгледани сумарно по-горе. Засилените процеси на стереотипизация и унификация на материалната култура по долното течение на река Дунав във времето на края на желязната епоха (Emilov 2015, 375), със силно разпространение и през римската епоха (или поне до Нерво-Антониново време), допълнително затрудняват възможностите за интерпретация в тази посока. Към настоящия момент масираното определяне на анклави води до силна маргинализация на местното население и може да се определи единствено като спекулативно (Живков 2020).

Проблемите, които са свързани с разгледаните материали, характерни за местната традиция, не са валидни за тези от I в.сл.Хр. Луксозната керамика, въоръжението, фибулите, както и епиграфските данни ясно показват население, което носи различна култура, свързана с Рим, и чиито проявления в Северна България през I в.сл.Хр. кореспондират с целенасочени държавни начинания, свързани с лагери, пътни станции, дедукции на ветерани и други. В по-голямата си част тези нови, космополитни проявления, видими в материалната култура, остават чужди за местното население, чиято интензивна акултурация (традиционно разглежданата и като романизация) започва близо столетие след инкорпорирането му в границите на Принципата (вероятно при управлението на Хадриан). Тези тенденции в културното развитие на разглежданата област я доближават до съседните територия – Панония и Горна Мизия. По тази линия на развитието си тези територии ясно контрастират на редица провинции, чиято адаптация към Средиземноморската цивилизация, изцяло олицетворена от Рим през периода, е изключително интензивна – например Норикум и Галиите, които дори са представени в Сената още от времето на Цезар. Редица проявления на този процес могат да се забележат в провинция Тракия, особено в територииte ѝ южно от Стара планина, които са свързани с романизацията на тракийската върхушка, формирането на провинциален елит (олицетворен от хоризонта на „богати" римски гробове), бързото налагане на римски селищни форми (включително с градски статут), сред които и вилите, трансформация на местната керамична продукция, с най-ясна манифестация в налагането на лаковата продукция, широки контакти с Източното Средиземноморие (олицетворено от значително количество внос) и други.

Обликът на материалите и разположението на Вършец го поставят между тези две сравнително добре обособени зони в границите на днешна България. Разгледаните тук предмети и проблеми, които те носят, се вписват в културната характеристика на района на Монтана през II–I в.пр.Хр. и I в.сл.Хр. Възможно е административно разглежданите територии през първата половина на I в.сл.Хр. (до към 46 г.) да се отнасят към Тракия (към Клиентното царство), като след това попадат в Мизия, в границите на префектурата на мизи или трибали (Стоев 2016, 37; Иванов 2017, 14 – с критика към следващото мнение). Според други прехвърлянето на Монтана към северната провинция е станало едва при управлението на Хадриан (Тачева 2000, 60; Геров 1950). Хипотезата на М. Тачева и Б. Геров се базира на Кл. Птолемей, при когото самата планина Хемус се намира изцяло в границите на провинция Тракия (Геров 1950, 12–13, за него преминаването на Монтана в Мизия е „най-късно от времето на Хадриан"). Независимо от тази административна афилиация през I в. обликът на археологическия запис ясно демонстрира „мизийски" афинитет, поради своя военен характер. Тези тенденции се засилват през II–III в.сл.Хр., когато територията със сигурност е в границите на Долна Мизия и епиграфски е засвидетелствано масирано присъствие на лица от гарнизоните на същата провинция. Тази картина е предопределена от географското разположение на южната половина на днешната Монтанска област (от областния център и южно от него) в граничната зона между двете провинции. Без да се влиза в допълнителни детайли тук, е важно да се отбележи, че при описаното развитие се забелязват редица различия с останалите контактни зони (разположени непосредствено северно от Стара планина). Така например районът на Ловешко (Китов,

Теодосиев, Павлов 1980, 16–19; Китов 1987) предоставя данни за поява на „богати" гробове в разглежданият тук хронологически интервал, които могат да се свържат с консолидацията на Тракийското царство и формирането на провинциален елит след това, чието благоденствие е пряко свързано с Рим (чиято археологическа проекция е нов „богат" хоризонт гробове, особено ясно доловим на юг от планината). Подобни явления могат да се посочат още по-далеч на изток, в територите на бъдещия Марцианопол (например при Дългопол – Lazarov 1998, включително със *sella curulis* в гроба, вероятно в късен I в.сл.Хр. или началото на II в.сл.Хр.). Те обаче не се проследяват в хронологическата рамка на ранноримската епоха (I – ранен II в.сл.Хр.) в обширни части на Северна България, особено в територите, които попадат в границите на двете Мизии, което вероятно се дължи на много по-ограниченото или изобщо на липсата на инкорпориране на местната върхушка (добре видимо от присъствието на южнотракийски елит от монетите на сапейската династия в Североизточна България – Владимирова-Аладжова 2005; Драгоев 2013; свързани с тях надписи – Иванов 1955; както и изчезването на държавата на гета Ролес). Двете провинции осъществяват развитието си под сянката на военна зона, разположена в североизточната периферия на империята, което предопределя ролята ѝ на фронтиер.

Благодарности

Написването на настоящата статия бе подпомогнато от редица предложени аналогии, литература, дискусии, коментари, съобщени непубликувани находки от колеги и приятели. В напълно случайна последователност това са: д-р В. Върбанов (РИМ–Русе), Бл. Драгиев (Музейна сбирка–Вършец), Д. Драгоев (РИМ–Русе), гл. ас. д-р Ю. Емилов (СУ „Св. Климент Охридски"), гл. ас. д-р Св. Йорданов (НАИМ–БАН), д-р К. Йорданова (НИМ), д-р А. Рустою (Институт по археология и история на изкуството, Клуш-Напока), доц. д-р Г. Кабакчиева (САА, НАИМ–БАН), Ив. Коцов (докторант, НАИМ–БАН – който пръв ми съобщи за част от предметите, които бе видял при една негова почивка), М. Марков (РИМ–Монтана), Р. Първанов (РИМ–Монтана), доц. д-р М. Тонкова (СТА, НАИМ–БАН) и ас. Н. Шаранков (СУ „Св. Климент Охридски"), гл. ас. д-р Г. Иванов (НАИМ–БАН), гл. ас. д-р К. Маджаров (НАИМ–БАН) и д-р Л. Трайкова (НАИМ–БАН). Материалите от Вършец ми бяха предоставени от Бл. Драгиев (Музейна сбирка– ършец). Редица материали от Монтанско, които са коментирани тук, съм имал възможност да опозная на живо, благодарение на съдействието на директорите в РИМ–Монтана – гл. ас. д-р В. Иванова и Светлана Стоилова. Коментарите върху Лом се базират на работата ми във фонда на ИМ - Лом, подкрепяна от Валери Стоичков (уредник, ИМ–Лом) и Д. Замфирова, директор на музея. Текстът бе редактиран от Св. Тодорова. Всички изброени имат дълбоката ми благодарност, като вината за евентуални грешки в настоящия текст е изцяло моя.

Цитирана литература

Авдев, Ст. 2005. *История на златодобива по българските земи*. София: Бесике.

Агре, Д. 2007. Тракийски могили от Късноелинистическата епоха в долината на река Вит, община Ябланица. *Годишник на Археологическия институт* 11, 86–103.

Александров, Г. 1975. Г. Александров. Тракийско въоръжение от района на Монтана. *Векове* 5, 68–73.

Александров, Г. 1983. Антична вила №1 край Михайловград. *Известия на музеите в Северозападна България* 8, 39–81.

Александров, Г. 1987. Резултати от разкопките на крепостта Монтана (1971–1982). Във Велков, В. (ред.) *Монтана*. София: Археологически институт с музей, 54–87.

Александров, Г. 1992. Робството в Монтана и района. *Известия на музеите в Северозападна България* 18, 35–43.

Александров, Г. 2013. Археологически проучвания в Монтана и региона. *Годишник на Регионален исторически музей Монтана* 1, 56–68.

Амброз, А. 1966. *Фибулы юга европейской части СССР II в. до н. э.-IV в. н. э.* Москва: Наука.

Ангелов, Н. 1952. Новооткрити селища по брега на Дунава между Русе и Тутракан. *Известия на Археологическия институт* 18, 370–378.

Балканска, А. 1990. Вносна terra sigillata, открита в Ескус. *Археология* 32.4, 26–33.

Бонев, Ал. Александров, Г. 1986. Разкопки на м. Багачина край с. Сталийска махала, Михайловградски окръг (предварително съобщение). *Археология* 27.3, 49–56.

Бонев, Ал., Александров Г., 1996. *Селище от късната каменно-медна епоха и тракийски култов център (III–I хил.пр.Хр.)*. Монтана.

Бончев, Г. 1920. Старото рударство в България и Македония. *Списание на БАН* 19, 1–50.

Бучински, Д. 1952. Могилен гроб при с. Лиляче. *Известия на археологическия институт* 18, 364–365.

Буюклиев, Хр. 1986. Тракийският могилен некропол при Чаталка, Старозагорски окръг. *Разкопки и проучвания 16*. София: Национален археологически институт с музей.

Бънов, П. 1994. Поселищен живот в земите по долното поречие на реките Искър, Вит и Осъм през II–III в. *Известия на музеите в Северозападна България 22*, 43–64.

Вагалински, Л. 2002. *Излъскана керамика от I – начало на VII век южно от Долен Дунав (България)*. София: Nous.

Василев, В. 1978. Наблюдения върху шлема-маска от Пловдив. *Изкуство* 25.3–4, 58–64.

Василева, М. 2012. *Фибули от късножелязната епоха в Древна Тракия. Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор” (автореферат на дисертация)*. София: Национален археологически институт с музей.

Велков, Ив. 1929. Нови могилни находки. *Известия на българския археологически институт* 5, 13–55.

Велков, В. 1987. Монтана – исторически очерк. Във Велков, В. (ред.) *Монтана*. София: Археологически институт с музей, 9–13.

Велков, В. 2011. Добруджа през периода на римското владичество. В Спасов, Б. (ред.) *История на Добруджа, том* 1 *(второ, преработено и допълнено издание*). Велико Търново: Фабер, 238–300.

Венедиков, Ив. 1957. Тракийската юзда. *Известия на археологическия институт* 21, 153–201.

Владимирова-Аладжова, Д. 2005. Непубликувани монети от I в.пр.Хр.–I в.сл.Хр. от Североизточна България. В Китов, Г., Димитрова, Д. (съст.) *Земите на България – люлка на тракийската култура*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, 238–243.

Владимирова-Аладжова, Д. 2011. Рядък сестерций на Британик от Сердика (предварително съобщение). *Археология* 52.2, 110–114.

Върбанов, В., Драгоев, Д., Русев, Н., Великова, Св., Тодорова, Св. 2014. Спасителни археологически разкопки на територията на античната крепост Скаидава при с. Батин, Русенско. *Археологически открития и разкопки през 2013 г.* София, 320–321.

Генчева, Е. 1994. За някои допълнителни производства в градската територия на на Никополис ад Иструм. Фибули. *Сборник Ряховец. Страници от историята на Горна Оряховица*. Габрово: Демос, 57–60.

Генчева, Ев. 2002. *Първият военен лагер в Novae, провинция Мизия (Северна България)*. София-Варшава: Zakład Graficzny UW.

Генчева, Ев. 2004. *Римските фибули от България от края на I в. пр. Хр. до края на VI в. сл. Хр.* Велико Търново: Фабер.

Генчева, Ев. 2004а. Въоръжението на римската армия през времето на Принципата. В Иванов, Р. (съст.) *Археология на българските земи* 1. София: Иврай, 133–153.

Георгиев, П., Бъчваров, Ив. 1987. Римски бронзов шлем от колекцията на окръжния исторически музей, Силистра. *Археология* 29.2, 18–25.

Герасимов, Т. 1969. Съкровища с монети, намерени в България през 1967 г. *Известия на Археологическия институт* 31, 231–237.

Геров, Б. 1950. Северната граница на провинция Тракия. *Известия на Археологическия институт* 17, 11–33.

Гоцев, Ал., Петкова, Н. 2012. Сондажи археологически проучвания на обект в м. Скумсале, град Стрелча през 2011. *Археологически открития и разкопки през 2011 г. София: Национален археологически институт с музей*. София, 143–145.

Димитрова, Ал., Гиздова, Н. 1975. Тракийски могилни некрополи в Панагюрските колонии при град Панагюрище. *Известия на музеите в Южна България* 1, 39–87.

Динев, Л. 1943. Селищната област по Искърския пролом. Антропогеографски проучвания. *Годишник на СУ „Св. Климент Охридски", Историко-Философски факултет* 39, 1–159.

Домарадски, М. 1984. *Келтите на Балканския полуостров*. София: Наука и изкуство.

Домарадски, М. 2000. Фибули от късножелязната епоха в Тракия (част I). *Годишник на Департамент Археология – Нов Български Университет* 4–5, 202–224.

Драгоев, Д. 2013. Нумизматичният материал от ямния комплекс в Русе. Във Върбанов, В. (съст.) *Sexaginta Prista I. Тракийски ямен комплекс*. Велико Търново: Сира, 94–98.

Дуйчев, Ив., Цанкова-Петкова, Г., Тъпкова-Заимова, В., Йончев, Л., Тивчев, П. 1958. Гръцки извори за българската история I (ГИБИ). София: Българска академия на науките

Дякович, Б. 1904. Археологически излет в Крайдунавска България. *Сборник за народни умотворения* 20, 1–56.

Емилов, Ю. 2014. *Елинистическа Тракия и латенския свят. Културни контакти и взаимодействия през IV-I в. пр. Хр. (автореферат на дисертация)*. София: Софийски университет „Св. Климент Охридски".

Живков, Вл. 2020. Между дава и опидум: Монтана и Сталийска махала (I в.пр.Хр.–I в.сл.Хр.). Северозападна България в контекста на селищната система от края на Желязната епоха. *Проблеми и изследвания на тракийската културата* 10, 224–245.

Иванов, Т. 1955. Два надписа от античния град при Разград. *Известия на археологическия институт* 19, 167–185.

Иванов, М. 2003. Алмус. В Иванов, Р. (съст.). *Римски и ранновизантийски градове в България* 2. София: Иврай, 23–26.

Иванов, М. 2011. Обект „Метростанция 8-II", гр. София. Античен период. *Археологически открития и разкопки през 2010 година*. София, 312–319.

Иванов, М. 2012. Археологическо проучване през 2011 година на обект „Метростанция 8-II",

град София, Централен сектор. Античен период. *Археологически открития и разкопки през 2011 година*. София, 315–317.

Иванов, Р. 2017. Бил ли е Montana municipium? В: Иванов, Р. *Между Дунава и Хемус (I–VI в.)*. София: Иврай, 35–46.

Кабакчиев, Ю. 1978. Келтското прониване в Тракия през III–II в.пр.н.е. *Thracia Antiqua* 2, 148–157.

Кабакчиева, Г. 2000. *Oescus. Castra Oescensia. Ранноримски военен лагер при устието на Искър*. София: Албатрос.

Кабакчиева, Г. 2013. Античният град Монтана и неговата територия. *Монтана. Мост на цивилизации*. София: Тангра Танакра, 32–48.

Кисьов 1989, К. Тракийски некропол край с. Стойките, Пловдивска област. *Археология* 31.4, 13–17.

Кисьов, К., Давидова, Д. 2014. Спасителни археологически разкопки на могила №1 (Памуклия) – Брестовица, община Родопи, Пловдивска област. *Археологически открития и разкопки през 2013 г.* София, 191–194.

Китов, Г. 1987. Тракийски могили от III–I в.пр.н.е. край с. Дойренци, Ловешки окръг. В Христов, Хр. (ред.) *Втори международен конгрес по българистика. Българските земи в древността. България през Средновековието.* София: Българска академия на науките, 37–40.

Китов, Г., Теодосиев, П., Павлов, П. 1980. *Траките в Ловешки окръг*. София: Окръжен съвет по култура-Ловеч.

Ковачева, Т. 1992. Лицева маска от римско парадно въоръжение. *Известия на музеите в Северозападна България* 19, 270–271.

Ковачева, Т., Лазарова, С. 1994. Находки от желязната епоха от Плевенско. *Известия на музеите в Северозападна България* 22, 23–41.

Костова, Й., Кирова, Н. 2004. Антични находки от района на гр. Вършец. *Годишник на Асоциация за антропология, етнология и фолклористика „Онгъл”* 4, 281–298.

Лазов, Г. 2008. Римски бронзов шлем и фигура на лъв от фонда на НИМ. *Известия на Национален исторически музей – София* 19, 9–16.

Лука, Кр. 2009. Сондажни археологически проучвания на античен обект „Калето” при с. Кладоруб, Община Димово. *Археологически открития и разкопки през 2008 г.* София, 437–441.

Лука, Кр. 2010. Археологически проучвания на ранноримски военен лагер и късноримско селище Conbustica до с. Кладоруб**,** община Димово. *Археологически открития и разкопки през 2009 г.* София, 327–329.

Лука, Кр. 2012. Керамика с излъскана украса от средното течение на река Скът, Северозападна България. *Collegium Historicum 2*. София: Гутенберг, 540–556.

Миланов, М. 1978. Археологически обекти и находки в поречието на Златица. *Известия на музеите в Северозападна България* 2, 57–74.

Милошевић, П. 1980. Римски налази у Сави код Сремске Раче. *Старинар* 31, 35–42.

Мушмов, Н. 1924. Колективни находки на монети през 1923 г. Известия на българският археологически институт 2, 229–231.

Негин, А. 2010. *Римское церемониальное и турнирное вооружение*. Санкт-Петербург: Нестор-История.

Николов, Б. 1965. Тракийски паметници във Врачанско. *Известия на археологическия институт* 18, 163–202.

Николов, Б. 1972. Тракийски гробни находки от Врачанско. *Археология* 14.3, 53–67.

Николов, Б. 1981. Тракийски погребения при с. Софрониево, Врачанско. *Археология* 23.3, 30–41.

Николов, Б. 1990. Тракийски находки от Северозападна България. *Археология* 32.4, 14–26.

Николов, Б. 1993. Селища и находки от бронзовата и желязната епохи в района на Оряхово. *Известия на музеите в Северозападна България* 21, 11–286.

Петков, Н. 1933. Могилни находки от Софийско. *Известия на българския археологически институт* 7, 371–378.

Петров, Т. 1950. Из музея на гр. Ловеч. *Известия на археологическия институт* 17, 250–252.

Попов, Р. 1930. *Култура и живот на предисторическия човек в България, II. Метална епоха*. София: Български археологически институт.

Праматаров, К. 2020. Въоръжение в могилни гробни комплекси от провинция Тракия (I–III в.). *Известия на Национален исторически музей – София* 32, 112–131.

Първанов, Р. 2013. Регион Монтана в археологическата карта на България. *Монтана. Мост на цивилизации*. София: Тангра Танакра, 288–291.

Стоев, К. 2016. Към военно-административната история на Монтана в Римската епоха (I–III в.). *От Montana до Монтана. Един град между древността и настоящето*. София: Институт по Балканистика с център по Тракология – БАН, 34–51.

Стойков, Г., Василиев А. (ред.) 1958. *Комплексна научна експедиция в Северозападна България през 1956 година. Доклади и материали*. София: Българска академия на науките.

Стойчев, Ст. 2005. Шлем-маска от Мадара. В Маразов, Ив. (съст.) *МИФ 9. Тракия и околният свят. Сборник с доклади от научна конференция, Шумен, май 2004 г.* София: Фабер, 303–306.

Стоянов, Т. 2015. Сондажни и теренни наблюдения в и извън укрепената част на града. В Стоянов, Т. (ред. и съст.). *Сборяново III. Тракийският град. Градоустройство, укрепителна система, архитектура*. София: Юридическо дружество, 351–370.

Тачева, М. 2000. *Власт и социум в Древна Тракия*. София: Вулкан–4, 2000.

Тачева, М. 2004. За римските провинции Долна и Горна Мизия (I–III в.). В Иванов, Р. (съст.) *Археология на българските земи* I. София: Иврай, 49–75.

Теодосиев, Н., Торбов, Н. 1995. Тракийски могили от късноелинистическата епоха при Търнава, Белослатинско. *Известия на музеите в Северозападна България* 12, 11–57.

Тонкова, М., Димитров, З. 2011. Археологически проучвания на Каракочова могила, с. Бр. Даскалови, Старозагорска област. В Тонкова, М. (ред.). *Трако-римски династичен център в района на Чирпанските възвишения*. София, 36–44.

Тончева, Г. 1964. Новооткрити гробници около Одесос. *Известия на Варненското археологическо дружество* 15, 51–60.

Топал, Д., Бубулич, В. 2016. Уникалъная находка позднелатенского кинжала типа *сика* в республике Молдова. *Tiragetia. Arheologie, Istorie Anticâ* X.1 (Serie Nouâ), 253–260.

Торбов, Н. 1997. Криви ножове от III в.пр.Хр. – I в. открити в Северозападна България. *Известия на музеите в Северозападна България* 25, 15–44.

Торбов, Н. 2005а. Криви тракийски ножове от Северозападна България (разпространение, датировка и произход). В Stoyanov, T., Tonkova, M., Preshlenov, Chr., Popov, Chr. (ред.) *Heros Hephaistos. Studia in Honorem Liubae Ognenova-Marinova*. Veliko Tarnovo: Faber, 358–367.

Торбов, Н. 2005б. Токи от колан и колани-верижки, открити на територията, заключена между

Тимок и Искър. В Китов, Г., Димитрова, Д. (съст.). *Земите на България. Люлка на тракийската култура*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски", 208–214.

Торбов, Н. 2018. *Ножът – μάχαιρα или sica. Оръжие от II в.пр.Хр. – началото на II в. Исторически и археологически проучвания. Монография 1*. София: Pro Vias.

Филов, Б. 1923. Шлемът-маска в музея при Пловдивската народна библиотека. *Годишник на Пловдивската народна библиотека*, 139–150.

Хараламбиева, А. 2012. Фибула от тип Aucissa и произлезли от него от днешна Североизточна България. *Известия на Народния музей – Варна* 44(54), 96–140.

Хараламбиева, А. 2014. Фибули от територията на Рациария. В Иванов, Р. (ред.) *Ratiaria simper floreat 1. Рациария и нейната територия. Изследвания*. София: Ratiaria Semper Floreat, 171–239.

Щукин, М. 1999. Забытые бастарны. *Stratum Plus. Неславянское в славянском мире* 1999.5, 75–90.

Almgren O. 1923. *Studien über Nordeuropaische Fibelformen*. Leipzig: Verlag von Curt Kabitzsch.

Anastassov, J. 2008. Objets Latieniens du musee de Schoumen (Bulgarie). В Маразов, И. (съст.) *Тракия и околният свят 2. МИФ 14*. София: Нов Български университет, 273–336.

Babeş, M. 1983. Paftalele Latène tîrzii din sud-estul Europei. In *Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie* 34.3, 196–221.

Babeş, M. 1993**.** *Die Poieneşti-Lukaşevka Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in der letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt.

Bartel, B. 1995. Acculturation and ethnicity in Roman Moesia Superior. In T. Champion (ed.). *Centre and Periphery. Comparative Studies in Archaeology*. London: Routledge, 173–185.

Berciu, D. 1939. *Arheologia Preistorică a Oltenei*. Craiova: Ramuri.

Bjelajac, L. 1992/1993. Mortaria in the Moesia Danube Valley. *Старинар* 43–44, 139–148.

Bishop, M., Coulston, J. 2009. *Roman Military Equipment from the Punic wars to the Fall of Rome. Second edition*. Oxford: Oxbow.

Bojović, D. 1983. *Rimske fibule Singidunuma.* Beograd: Muzej Grada Beograda

Božič, D. 1981. Relativna kronologija Mlajše železne dobe v jugoslovanskem Podonavju. *Arheološki vestnik 32*, 315–347.

Božič, D. 2008. *Late La Tène-Roman cemetery in Novo mesto. Ljubljanska cesta and Okrajno glavatarstvo. Studies on fibulae and on the relative chronology of the Late La Tène period. Katalogi in Monografije, 39*. Ljubljana: Narodni Muzej Slovenije.

Braund, D. 1984. *Rome and the Friendly King. The Character of the Client Kingship*. London: Croom Helm.

Brukner, O. 1992. Keramička proizvodnja. In Ruševljan, V. D., Brukner, O. (eds) *Gomolava. Rimski period*. Novi Sad: Panonija Komerc.

Carradice, I., Buttrey, T. 2007. The Roman Imperial Coinage, II, part I, second fully revised edition. From AD 69–96. Vespasian to Domitian (RIC II^2). London: Spink and Son LTD.

Ceka, H. 1972. *Questions de numismatique Illyrienne*. Tirana: Universite d'etat de Tirana.

Čičikova, M. 1977. Ceramique Thrace fabriquée à la main du VIe au Ier siècles avant notre ère. *Thracia* 4, 123–140.

Clay, P. 1984. A Cheek-Piece from a Cavalry Helmet Found in Leicester. *Britannia* 15, 235–238.

Cociş, S. 2004. *The Brooches from Roman Dacia*. Cluj-Napoca: Editura Mega.

Crişan, I. 1969. *Ceramica Daco-Getică*. Bucureşti: Editura Ştinţifica.

Curle, J., Scot, F. 2004. *A Roman Frontier Post and Its People. The Fort of Newstead in the Parish of Melrose*. Glasgow: James Maclehose and Sons.

Danov, Chr. 1937. Antike Denkmäler in Bulgarien. *Известия на археологическия институт* 11, 197–206.

D'Amato, R., Sumner, G. 2009. *Arms and Armour of the Roman Soldier. From Marius to Commodus, 112 BC-AD 192*. London: Frontline books.

Demetz, St. 1999. *Fibeln der Spätlaténe- und Frühen Römischen kaiserzeit in der Alpenländern*. Rahden: Leidorf.

Dessau, H. 1892. *Insciptiones Latinae Selectae* (ILS). Berlin: Apud Weidmannos.

Dimitrova-Milčeva, A. 2000. *Terra sigillata und Dünnwandige keramik aus Moesia Inferior (Nordbulgarien)*. Sofia: Nous.

Drnić, I. 2009. Dvije pojasne kopče tipa laminci iz dalja. *Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu* 42.3, 305–319.

Drnić, I. 2015. La Tène spears from the territory of south-east Pannonia and northern Balkans: typology, chronology, ritual and social context. *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas* 79, 111–126.

Dzino, D. 2005. *Illyrian Policy of Rome in the Late Republic and Early Principate. Thesis submitted for degree of Doctor of Philosophy in the Department of Classics, University of Adelaide*.

Emilov, J. 2015. Celts. In Valeva, J., Nankov, E., Graninger, D. (eds.) *A Companion to Ancient Thrace*. Maiden/Oxford: Wiley-Blackwell, 366–381.

Ettlinger, E., Headinger, B., Hoffman, B., Kenrick, P., Pucci, G., Roth-Rubi, K., Schneider, G., von Schnurbein, S., Wells, C., Zabehlicky-Scheffenegger, S. 1990. *Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae. Materialen zur Römisch-Germanischen Keramik* 10. Bonn: Rudolph Habelt GmbH.

Feugere, M. 1985. *Les fibules en Gaule Méridionale de la conquête à la fin du Ve s. ap. J.-C.* (Revue archéologique de Narbonnaise. Supplément au tome 12). Paris: Editions du CNRS.

Feugere, M. 1993. *Les Armes des romains*. Paris: Editions Errance.

Filip, J. 1956. *Keltové ve Střední Evropě. Monumenta Archaeologica* 5. Prague, Verlag Akademie der Wissenschaften.

Fischer, T. 2012. *Die Armee der Caesaren. Arhaologie und Geschichte*. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet.

Garbsch, J. 1978. *Römische Paraderüstungen. Katalog der Ausstellung*. München: C. H. Beck.

Gaspari, A. 2010. *Apud horridas gentis. Beginning of the Roman Town of Colonia Iulia Emona*. Ljubljana: Museum & Galleries of Ljubljana.

Gencheva, E. 2012. Roman Military Equipment from the Bulgarian Lands (1st–3rd c. AD). In Vagalinski, L., Sharankov, N., Torbatov, S. (eds) *The Lower Danube Roman Limes (1st–6th c. AD)*. Sofia: NIAM-BAS, 83–119.

Guštin, M. 1984. Die Kelten in Jugoslawien. Übersicht über das archäologische Fundgut. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuzeums* 31, 305–372.

Guštin, M. 2011. Eastern Imports from the end of Late Iron Age at Novo mesto / Slovenia. In Măgureanu, D., Măndescu, D., Matei, S. (eds) *Archaeology: Making of and Practice. Studies in honor of Mircea Babeş at his 70th Anniversary*. Piteşti: Ordessos, 239–254.

Hartley, K. 1973. The Marketing and Distribution of Mortaria. *Council for British Archaeology. Re-*

search report 10. Current Research in Ramano-British Coarse Pottery, 39–51.

Hartley, B., Dickinson, Br., Danniel, G., Fulford, M., Mees, A., Tyers, P., Wilkinson, R. 2009. *Names on Terra Sigillata. An Index of Makers' Stamps & Signatures on Gallo-Roman Terra Sigillata (Samian ware)*. Vollume 4 (F to Klumi). London: Institute of Classical Studies.

Hellström, K. 2018. Fibeln und Fibeltracht der Sarmatischen Zeit im Nordschwarzmeergebiet (2. Jh. v. Chr. – 3. Jh. n. Chr.). Archäologie in Eurasien 39. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt.

Hirt, A. 2010. *Imperial Mines and Quarries in the Roman World. Organizational Aspects 27 BC-AD 235 (Oxford Classical Monographs)*. Oxford: Oxford University Press.

Horedt, K. 1973. Die Dakischen Silberfunde. *Dacia* 17 (Nouvelle serie), 127–167.

Holden, A. 2008. The Abduction of the Sabine Women in Context: The Iconography on Late Antique Contorniate Medallions. *American Journal of Archaeology* 112.1, 121–142.

Hoss, S. 2012. The Roman military belt. In Nosch, M.-L., Koefoed, H. (eds) *Wearing the Cloak: Dressing the Soldier in Roman Times. Ancient Textile series* 10. Oxford: Oxbow Books, 29–44.

Hoss, S. 2013. A Theoretical Approach to Military Belts. In Sanader, M. (ed.) *Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference: Weapons and Military Equipment in a Funerary Context (XVII Roman Military Equipment Conference, Zagreb, 24th - 27th May, 2010*). Zagreb: Filozofski fakultet and Arheolovski muzej, 317–326.

Ivanov, R., Luka, K. 2015. Montana. Presidium, Regio, Municipium. In Ivanov, R. (ed.) *Thracian, Greek, Roman and Medieval cities, Residences and Fortresses in Bulgaria*. Sofia: Ratiaria Semper Floreat, 197–278.

Jørgensen, L., Storgaard, B., Thomsen, L. 2003. *The Spoils of Victory: The North in the Shadow of the Roman Empire*. Copenhagen: National Museet Denmark.

Jovanović, A. 2011. Middle La Tène Female Grave 56 from Brežice, Slovenia. In Guštin, M. Jevtić, M. (eds) *The Eastern Celts. The Communities between the Alps and the Black Sea*. Koper–Beograd: Univerza na Primoerskem, 51–64.

Jovanović, B., Jovanović, M. 1988. *Gomolava. Naselje mladeg gvozdenog doba*. Beograd: Arheološki Institut.

Jovanović, B., Popović, P. 1991. The Scordisci. In Moscati, S. (ed.) *The Celts*. New York: Rizzoli, 337–348.

Kabakčieva, G. 1996. Die marmorierte Keramik in Moesien und Trakien in römischer Zeit. *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 33, 119–125.

Kabakčieva, G. 2001. Die einflüsse der Gallischen terra sigillata auf die keramikhertellung in der provinz Moesia Inferior. *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 37, 199–201.

Karwowski, M. 2009. A Celtic Hilltop Settlement on Oberleiserberg in Lower Austria. *Barbaricum* 9, 115–131.

Kotygoroshko, V. 2009. Sicas of Mala Kopanja. In Cândea, I. (ed.) *The Thracians and Their Neighbours in Antiquity. Studia in Honorem Valerii Sîrbu*. Braila: Editura Istros, 281–288.

Kull, B. 2002. "Torques, Schwert und Silberschätze". Eisenzeitliche Fernbeziehungen zwischen Iberischer Halbinsel, Balkan und östlischem Mittelmeerraum. *Praehistorische Zeitschrift* 77, 189–223.

Laroche, L., Bucur, I. 1987. Aoste (Isère): un centre de production de céramiques (fin du Ier s. av. J.-C – fin du Iers. ap. J.-C). Fouilles récentes (1983-1984). *Revue archéologique de Narbonnaise* 20, 281–348.

Lazarov, L. 1998. Grave find from the second half of the 1st and the beginning of the 2nd century AD from the town of Dalgopol, Varna Region (Northeastern Bulgaria). *Archaeologia Bulgarica* 2.1, 70–76.

Lemke, M. 2016. Danube, Limes and Logistics. Some Thoughts on the Roman Army Supply in Moesia Inferior. *Novensia* 27, 9–38.

Łuczkiewicz, P., Schőnfelder, M. 2008. Untersuchungen zur Ausstattung eines späteisenzeitlichen Reiterkriegers aus dem südlichen Karpaten- oder Balkanraum. *Jahrbuch des Römisch-germanischen zentralmuseums Mainz* 55, 159–210.

Maier, A. 1908. Die Silberpragung von Apollonia und Dyrrachium. *Numismatische Zeitschrift* 1, 1–33.

Megaw, R., Megaw, V., Theodossiev, N., Torbov, N. 2000. The Decorated La Tène Sword Scabbard from Pavolche near Vratsa: Some Notes on the Evidence for Celtic Settlement in Northwestern Thrace. *Archaeologia Bulgarica* 4.3, 25–43.

Mattingly, H. Sydenham, E. 1926. The Roman Imperial Coinage II. Vespasian to Hadrian (RIC II). London: Spink and Son LTD.

Mihailescu, L. 2008. Un nouveau diplôme militaire de Mésie Inférieure. *Dacia* 52, 199–210.

Morgan, D. 2012. 1st century B.C. drachmas of Apollonia and Dyrrachium in the territory of the Scordisci – A prologue to the Roman conquest of the Balkans. In Paunov, E., Filipova, S. (eds) *ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΑΣΙΩΝ. Studia in honorem Iliae Prokopov*. Veliko Tarnovo: Faber, 367–387.

Nandris, J. 1981. Aspects of the Dacian Economy. *Dacia* 25, 231–254.

Negin, A. 2015. Roman Helmets with a Browband Shaped as Vertical Fronton. *Historia i Świat* 4, 31–46.

Oţa, L. 2016. Beyond the Lower Danube Limes – Sarmatians and Romans. In Alexandrescu, C.-G (ed.) *Troesmis – A Changing Landscape. Romans and the Others in the Lower Danube Region in the First Century BC – Third Century AD*. Cluj-Napoca: Editura Mega, 129–150.

Paunov, E., Prokopov, I. 2002. *An Inventory of Roman Republican Coin Hoards and Coins from Bulgaria (=IRRCHBulg)*. Milano: Claux 15.

Paunov, E, Prokopov, I. 2013. Actium and the "Legionary" Coinage of Mark Antony. Historical, Economic and Monetary Consequences in Thrace (the Coin Evidence). In Liampi, K., Papaevangelou-Genakos, Cl., Zachos, K., Dousougli, A., Iakovidou, A. (eds.) *Numismatic History and Economy in Epirus during Antiquity*. Athens: Lydia Lithos, 107–130.

Paunov, E. 2013. *From Koine to Romanitas: The Numismatic Evidence for Roman Expansion and Settlement in Bulgaria in Antiquity (Moesia and Thrace, ca. 146 BC- AD 98/117).* PhD Thesis submitted in the School of History, Archaeology and Religion. Cardiff University, 2013.

Peškař, I. 1972. *Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren*. Praha: Academia Praha, 1972.

Petković, S. 2010. *Rimski fibule u Srbiji. Od I do V veka n. e*. Beograd: Arheološki institute.

Petrányi, G. 2013. Cow/Calf Type Greek-Illyrian Drachms: Problems and Facts. In Liampi, K., Papaevangelou-Genakos, Cl., Zachos, K., Dousougli, A., Iakovidou, A. (eds) *Numismatic History and Economy in Epirus during Antiquity*. Athens: Lydia Lithos, 77–87.

Popescu, M.-C. 2013. *Hellenistic and Roman Pottery in Pre-Roman Dacia (2nd century B.C. – 1st century A.D.)*. Bucureşti: Editura A.R.A.

Popilian, G. 1976. *Ceramica Romană din Oltenia*. Craiova: Craiova Scrisul Romanesc.

Popović, P. 1993/1994. The Territories of Scordisci. *Старинар* 43–44, 13–21.

Radosavljević-Krunić, S. 1986. Resultats de L'tetude anthropologique des squeletttes provenant du site Ajmana. В Кондић, В. (ред.) Ђердапске свеске III. Београд: Археолошки институт, 51–58.

Redžić, S. 2007. *Nalazi rimskih fibula na nekropolama Viminacijuma*. Beograd: Arheološki institut Beograd.

Rey-Vodoz, V. 1998. Les fibules. Im *Beiträge zum römischen Oberwinterthur. Vitudurum 8. Les fibulas, keramische Sondergruppen, Bleiglasiere Keramik, Terrakotten, Lampen*. Zürich und Egg, 1998.

Rustoiu, A. 1996. *Metalurgia Bronzului (sec. II î.Chr.-sec. I d.Chr.). Tehnici, ateliere şi produse de bronz* (Bibliotheca Thracologica 15). Bucureşti: Institutul Român de Thracologie.

Rustoiu, A. 1997. *Fibulele din Dacia Preromana (sec. II î.e.n.-I e.n.)* (Bibliotheca Thracologica 22). Bucùreşti: Institutul Român de Thracologie.

Rustoiu, A. 2002. Războinici şi artizani de prestigiu in Dacia Preromană. Cluj-Napoca: Universitatea Babeş-Bolyai.

Rustoiu, A. 2005. Dacia şi Italia in sec. I a. Chr. Comerţul cu vase de bronz in perioada republicană tarzie (studiu preliminary). In Cosma, C., Rustoiu, A. (eds) *Comerţ şi Civilizaţie. Transilvania in contextul schimburilor comerciale şi culturale in Antichitate. Interfenţe entice şi culturale in Mileniile I a. Chr. – I p. Chr.* Cluj-Napoca: Editura Mega, 53–117.

Rustoiu, A. 2016. Slashing knives (Hiebmesser) – curved daggers (sica, -ae). Their function and symbolic role in the La tene panoply of weapons. *Acta Musei Porolissensis* 38, 199–221.

Rustoiu, A. 2018. The Function and symbolic life of the "Dacian" *sica* from its beginning until today. In Ed. Nemeth, E. (ed.) *Violence in Prehistory and Antiquity*. Kaiserslautern und Mehlingen: Parthenon Verlag, 69–91.

Roymans, N. 1990. *Tribal Societies in Northern Gaul. An anthropological perspective* (Cingula 12). Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Sedlmayer, H. 2014. Le fibule del tipo Aucissa. Componente tipica dell'abbigliamento femminile in un ambito di scarsa romanizzazione. *Quaderni Friulani di Archaeologia* 24, 19–31.

Šeparović, T. 1998. Aucissa fibulae s nadpisom iz sbirke Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika. *Starohrvatska prosjeta* 25.3, 177–187.

Sîrbu, V., Borangic, C. 2016. Curved daggers of the sica type from the North-Danubian dacian graves. In Sîrbu, V., Jevtić, M., Dmitrović, K., Ljuština, M. (eds) *Funerary Practices during the Bronze and the Iron ages in Central and Southeast Europe*. Beograd-Čačak: University of Beograd, 333–357.

Sîrbu, V., Matei, S., Dupoi, V. 2005. *Incinta dacică fortificată de la Pietroasa Mică - Gruiu Dării, com. Pietroasele, jud. Buzău*. Buzău: Alpha MDN, 2005.

Sîrbu, V., Arsenescu, M. 2006. Dacian Settlements and Necropolises in Southwestern Romania (2nd c. B.C. – 1st c. A. D.). *Acta Terrae Septmcastrensis* 5.1, 163–207.

Sladić, M. 1986. *Keramika Skordiska. Latenska keramika u Jugoslovenskom Podunavlju*. Beograd: Univerzitet u Beograd, Centar za arheološka istraživanja.

Sladić, M. 1994. Pojasna kopča sa lokaliteta Židovar. In Tasić, N. (ed.) *Kulture gvozdenog doba jugoslovenskog Podunavlja, Acta of the congress held in Sombor* (1993). Beograd: Srpska Akademija Nauka, 131–136.

Spânu, D. 2002. Studien zum Silberschatzfund des 1. Jahrhunderts v. Chr. von Lupu, Rumänien. *Praehistorische Zeitschrift* 77.1, 84–136.

Spânu, D. 2016. Iron Age Fibulae from Zimnicea in their Archaeological Contexts. In Berecki, S. (ed.) *Iron Age Chronology in the Carpathian Basin*. Cluj-Napoca: Editura Mega, 395–409.

Stalio, B. 1986. Le site prehistorique Ajmana a Mala Vrbica. В Кондић, В. (ред.) *Ђердапске свеске* 3. Београд: Археолошки институт, 27–50.

Stoyanov, T. 2003. On Spurs Development in Thrace. В Димитрова, Д. (съст.) *Пътят: Сборник научни статии, посветени на живота и творчеството на д-р Георги Китов*. София: Гео Прес, 198–203.

Sultov, B. 1985. *Ceramic production on the territory of Nicopolis ad Istrum (2nd – 4th century)*. Годишник на Софийски университет „Св. Климент Охридски", Исторически факултет, 76. 2). Sofia: Centrum Historiae "Terra Antiqua Balcanica".

Sumner, G. 1997. *Roman Army. Wars of the Empire. Brassey's History of Uniforms*. Winslow: Brassey's.

Sutherland, C. Carson, R. 1984. *The Roman Imperial Coinage* I (revised edition) (RIC I). London: Spink and Son LTD.

Tatscheva, M. 1996. Neues über das Publicum Portorii Illyrici et Ripae Thracicae. In Petrović, P. (ed.) *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*. Beograd: Archaeological Institute, 177–182.

Tapavički-Ilič, M. 2015. The Story of Dacian Pots and Dacian Cups Development through Prehistory and History. Vagalinski, L., Sharankov, N. (eds) *Limes 22. Frontier Studies* (Известия на Националния археологически институт 42). Sofia: National Archaeological Institute with Museum, 619–625.

Tapavički-Ilić, M., Filipović, V. 2012. A Late Iron Age Grave find from Syrmia. In Berecki, Sandor (ed*.) Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin*. Târgu Mureș: Editura Mega, 453–534.

Theodossiev, N. 1996. Late hellenistic aristocratic burials in the lands of Triballoi: some evidence on campaigns against the Province of Macedonia. *Ancient Macedonia* 6.2, 1151–1173.

Theodossiev, N. 2000. *North-Western Thrace from the Fifth to First Centuries BC* (BAR International series 859). Oxford: Archaeopress.

Todorović, J. 1972. *Praistorijska Karaburma, I. Nekropola mladeg dvozdenog doba*. Beograd: Muzej Grada Beograda.

Tomas, A. 2016. *Inter Moesos et Thraces. The Rural Hinterland of Novae in Lower Moesia (1st–6th centuries AD)* (Archeopress Roman Archaeology 14). Oxford: Archaeopress.

Torbov, N. 1998. Spurs from the 2nd century BC – 1st century AD found in Northwestern Bulgaria. *Archaeologia Bulgarica* 2.1, 54–63.

Torbov, N., Antonov, D. 2000. Bronze Mould for Silver Fibulae from I c. BC found in North-Western Bulgaria. *Archaeologia Bulgarica* 4.1, 2000, 21–26.

Turcu, M. 1976. Les bols à reliefs des collection du mesée D'Histoire du municipe de Bucarest. *Dacia* 20, 199–204.

Ulbert, G. 1968. *Römische Waffen des 1. Jahrhunderts n. Chr.* Stuttgard: A. W. Gentner Verlag.

Unz, C., Deschler-Erb, E. 1976. *Katalog der Militaria aus Vindonissa* (Veroffentlichungen der Gesellschaft pro Vindonissa. Band XIV). Brugg: Gesellschaft Pro Vindonissa.

Ursachi, V. 1995. *Zargidava. Cetatea dacicã de la Brad* (Bibliotheca Thracologica 10). Bucureşti: Institutul Român de Thracologie.

Vagalinski, L. 2011. A New Late La Tene Pottery Kiln on the Lower Danube (North Bulgaria). In Jevtič, M., Guštin, M. (eds) *The Eastern Celts Between Hellenistic and Roman World. International Archaeological Symposium*. Beograd-Koper: Univerza na Primoerskem, 219–226.

Venedikov, I. 1960. Der Gesichtsmaskenhelm in Thrakien. *Eirene* 1, 143–151.

Vulpe, R., Gheorghita, M. 1976. Bols à reliefs de Popeşti. *Dacia* 20, 167–198.

Vulpe, R., Teodor, S. 2003. *Piroboridava. Aşezarea geto-dacică de la Poiana* (Bibliotheca Thracologica 39). Bucùreşti: Institutul Român de Thracologie.

Wallace, C. 1990. Makers' Stamps on Mortaria from Gloucester. *Journal of Roman Studies* 3, 70–74.

Waurick, G. 1988. Römische Helme. In Bottini, A. (ed.) *Antike Helme Sammlung Lipperheide Und Andere Bestände des Antikenmuseums Berlin*. Berlin: Römisch-German. Zentralmuseum, 327–364.

Werner, V. 1988. *Eisenzeitliche Trensen an der unteren und mittleren Donau* (Prähistorische bronzefunde. Abteilung 16.4). München: C.H. Beck.

Winter, F., Bankoff, H. 1995. Diffusion and cultural evolution in Iron Age Serbia. Champion, T. (ed.) *Centre and Periphery: Comparative Studies in Archaeology*. London: Routledge, 159–172.

Woytek, B. 2010. *Die Reichsprägung des Kaisers Traianus (98–117)* (Moneta Imperii Romani 14). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

L. Zachar. 1987. *Keltske umenié na Slovensku*. Bratislava: Tatran.

Zirra, V. 2017. *Fibule de schemă La Tène din Romania*. Craiova: Scrisul Românesc.

Finds from Varshets in the light of the transition from the Late Iron Age to the Roman period in northern Bulgaria (3rd century BC – beginning of 2nd century AD)

Vladislav Zhivkov

(summary)

Varshets valley is situated in the spurs of Stara planina (ancient Haemus) mountain, by Botunya River. Some scholars suggest that the present-day town of Varshets is the ancient Medeka, mentioned by Procopius of Caesarea. The idea, however, remains a hypothesis. Neither archaeological excavations, nor field surveys, have ever taken place in the valley. The available information is rather scarce: remains of Roman baths, located in the modern town park, were destroyed a century ago. The museum collection in Varshets shelters several artefacts, which are the focus of the current paper. The selection of items under examination comprises artefacts, datable to the Late Iron Age (3rd–1st century BC/ LT C-D) or to the Roman period (1st – early 2nd century AD). The former group of items is outnumbered by the latter, so the data on the early Roman period in the valley seems more extensive. A part of these items has been briefly published two decades ago.

The pottery kept in the Varshets museum collection is divided into two major groups – local vessels and Roman imports. The "native" pottery is represented by three "Dacian" cups. This type of vessels (*ceaşci dacică)* is rather popular among the communities, who inhabited the territory between the Lower Danube and Stara planina (northern Bulgaria) during the last two centuries BC and the following two centuries AD. The "Dacian" cups from Varshets can be dated to 2nd–1st century BC, as supported by the rich decoration of one of the items (fig. 1.3).

The Roman pottery group belongs to the Italian or Gaulish luxury ware. The earliest shards are *Conspectus 20.4* form, typical for the time of Tiberius-Claudius (fig. 1.4–6). All of them are heavily burned and dark gray in colour. The rest of the bowls (fig. 1.7–8) are of Dragendorff 35/36 type, which was extremely popular at the time of the Flavians and until the early 2nd century AD. The vessels were imported from Gaul. Those bowls are well known from the Lower Danubian Limes and the form serves as an inspiration for the early local "Red slip" pottery. Two more pottery finds originated from Gaul. The first one is *mortarium* with a producer stamp of G(AIVS) AT(ISIVS) SABINVS (fig. 2.4). The Atisian *mortaria* are dated to the Flavian times. Typical for the Western provinces, this item seems to be the first example of this producer, found in the Balkan zone. A marbled bowl from Gaul with producer stamp of the so called FIRMO II deserves attention (fig. 2.3). This producer was active

mostly in the period AD 60–85.

Three iron spurs are kept in Varshets museum collection (fig. 3.1–3). These items belong to typical Late La Tène types, finding analogies in Padea–Spahii (LT C2-D1) grave finds from Northwestern Bulgaria and Southern Romania. A Werner XVI bridle (fig. 3.4), a shield boss (fig. 3.5) and an iron spearhead (fig. 3.6) suggest similar dating to late 2nd or early 1st century BC.

Varshets museum collection shelters several iron curved knives, three examples are illustrated here (fig. 3.7–9). These items are referred to as *sica* or *μαχαιρα*. Usually considered as weapons, recent studies suggest their use in banquets, in similar manner as La Tène *Hiebmesser* knives. Sicae are quite typical in cremation graves, dated to the 2nd–1st century BC in northern Bulgaria and Romania.

One of the rare items is a decorated belt buckle (figs. 3.10**;** 4). Decorated belt buckles are widespread in female graves from a large geographical area (modern Hungary, Slovenia, Serbia, Bulgaria, Romania, Moldova and party Ukraine). In chronological terms the item in Varshets can be dated to LT D, or more probably to LT D1 period (=Belgrade 3A phase), following D. Božič periodization.

A belt of iron segments in "8" shape complements the collection of Iron Age belts in Varshets (fig. 3.11). The belt type serves as a label of Padea-Spahii attire, although some finds from the Rhodopes mountain indicate a much wider distribution area of iron chain belt fashion in Southern Thrace.

Among the Early Roman weaponry items, a partly preserved *bucula* of helmet stands out (figs. 3.12; 5). This type of decorated armor was used in the *ἱππικὰ γυμνάσια*. The list of 17 findspots in Bulgaria provided in this paper, suggests distribution pattern of these peculiar items, dated to the 1st – (probably first half of) 2nd century AD.

Humeralia of *lorica hamata* (fig. 3.13) of copper alloy belongs to the same group. It is the first – of its type, and presumably it was discovered in the territory of modern Bulgaria. In respect to dating, 1st century AD seems plausible option but a longer period of use is possible.

A pelta shaped belt buckle is part of a military belt – *cingulum militare* (fig. 3.13). The same finds are published from the legionary camps at Oescus and Novae. Similar, but not the same items come from two native settlements – Bagachina and Rasovo. The item in Varshets can be dated to 1st century AD, but not later than Flavian times.

The brooches constitute the most numerous finds. The earliest item is of a local type, typical for the 3rd – first half of 2nd century BC brooches from Western Bulgaria (fig. 6.1). Similar date can be proposed for the fibula in Middle La Tène construction (fig. 6.2). The *Knottenfibeln* (fig. 6.3) are common finds for the Northwestern Bulgaria and Romania. This type of brooches is known from the early Dacian treasures and can be attributed to LT D1. These items were probably produced (at least partly) south of the Danube, which is attested by a mold, discovered somewhere in the Vratsa region. Two brooches (fig. 6.4–5) belong to a type associated with Padea–Spahii graves – Altimir, Sofronievo and Ulovitsa, which provides grounds for dating in the second half of 2nd century BC and early 1st century BC. The last two Pre-Roman brooches in Varshets collection are in Late La Tène construction (fig. 6.6–7) and should be dated to the 1st century BC.

The first Roman brooch is of a rare "*Hülsenspiralfibeln*" type – the first of its kind in Bulgarian museum (fig. 6.8). The next one belongs to the famous Auccissa brooches (Fig. 6.9) and finds close analogy in the finds from Montana. Three brooches belong to the early Roman arched type (fig. 6.10, 19–20), datable in the decades after the middle of 1st century AD and in early 2nd century AD. The next two brooches are with cross shaped bow (fig. 6.11–12). Similar items are known from modern Bulgaria and Serbia, but their chronology is uncertain. Two "Pontic" fibulae (fig. 6.13–14**)** can be attributed to the late 1st century and first half of 2nd century AD. Probably the latest 1st century AD brooches are the so called "*Soldaten*" type (fig. 6.15–17). The latest date that can be proposed for them is the second half/late 1st century AD. In Varshets there is only one Pannonian brooch (fig. 6.18) that was probably imported. Another brooch of this type was published recently from *Conbustica*

(modern Kladorub).

A fully preserved inscription (fig. 7.1) deserves special attention – a tombstone of Lucius Fuficius Lucius, freedmen of the freedman Lucius Fuficius Apollonius. What is interesting is that his grave was prepared by two other freedmen with the same name: Fuficius Amianthus and Lucius Fuficius Abascantus. The presence of several *libertini* of the same familia could not be missed. The inscription can be dated to 1st century AD based on the formula H(ic) s(itus) e(st).

There are 18 coins that belong to the period of interest here. The earliest is a tetradrachm of the I Macedonian region (fig. 8.1). The next three are drachmae of 1st century BC Dyrrachium (fig. 8.2–4). The rest belong to the Roman period. The first group is Julio-Claudian coins of small nominal. The earliest are of Augustus, minted by Tiberius (fig. 8.5–6). They are followed by coins of Caligula (fig. 8.7), Antonia Minor (fig. 8.8) and Nero (fig. 8.9).

Four coins belong to the Flavian dynasty – one denarius of Vespasian (fig. 8.10) and two of Domitian (figs. 8.12–13); one as of Vespasian (fig. 8.11).

The most numerous coins are of Trajan and all of them denarii (fig. 8.14–17).

The finds from the Varshets museum clearly fall into two chronological groups – the end of the Iron Age and the beginning of Roman period.

The first group most probably comes from (hopefully partly) destroyed necropolis of the Padea-Spahii group, excluding the earliest (fig. 6.1–2) and the latest finds (fig. 6.6). The coins might be a part of coin hoard. At least three graves were destroyed following the number of spurs, generally placed not in pairs into the graves. The Padea-Spahii cultural phenomenon is usually dated to the period La Tène C2 – D1 or the second half of 2nd – first half of 1st century BC. Grave inventories of the group often contain paraphernalia such as spearheads, swords, shield bosses, spurs, horse bridle and sometimes belt buckles. Only the swords are missing in the Varshets museum collection. Lamintsi belt buckle and the "Dacian" cups suggest some of these graves might belong to female individuals. The cremation graves from Northwest Bulgaria are attributed to various groups by different modern scholars – to Celts, to Dacians, to local population or to Bastarnae. A troublesome tendency can be observed in the previous research. Different enclaves (Celtic, Dacian and Bastarnian) are being assumed in this geographic zone, using the same archaeological data as evidence for such reconstructions. Discussing the paradox of numerous enclaves, the present paper comes to the following conclusion – if all of these groups are to be located in the region, there would be no room for the native population, who, actually should be the most numerous inhabitants.

The nature of the Roman finds points to 1st century AD Roman army. This fact deserves special attention as it is commonly accepted that army units are stationed by the right bank of the River Danube. There are two notable exceptions – Montana and probably Abritus. While the earliest pottery (Italian Samian ware) might come from graves (based on the secondary burning), most of these finds in Varshets museum were probably discovered in still unlocalized camp. Two points are of primary importance. The first refers to close relation of Moesia to Macedonia and Achaia during the early 1st century AD. The provinces were subordinated (at least in Tiberius times) and governed by a single *legatus Augusti pro pretore* (such as the famous Gaius Poppaeus Sabinus). Varshets and the mountains pass to the south are the closest route to the future city of Serdica and the Strymon valley – the main route to Macedonia. The presence of a camp here is logical, based on the assumption these important communication and transport routes were guarded. This suggestion is further confirmed by the probable presence of an early camp in Serdica (modern Sofia). A famous grave inscription from Reselets of a soldier who served in XX Legion (*Valeria Victrix*) might suggest similar stationing in a strategically important point along the Oescus River. Another important aspect of the Roman presence in the mountain area is the metal deposits. The western part of the Haemus mountain is extremely rich in minerals, especially silver. This might be the reason for the presence of the Fufician freedmen here. The freed slaves were largely used for governing different types of domains, includ-

ing mining districts. For the western part of Moesia Inferior several articles comment the ores and the presence of two custom houses (*portoria*) in the nearby Montana and Almus and usually relate them to the ores. While the former has something to do with production control, the latter supervised the point of transport along the Danube. According to the available data from Serbia, Moesia Superior intensive mining took place during the second half of 1st century AD. Varshets and the old mines to the south (near Bela Rechka) belong to the same deposits. Roman interest in exploiting the mountain riches there most likely started at the same time.

In the end, attention is brought to the current lacuna in the data about registered sites around Varshets (only one cave is listed in the "Archaeological map of Bulgaria"). The lack of information concerning the exact findspots of the items discussed here makes all interpretations a risky endeavour. Field surveys in the region seems a logical next step to get clues about the archaeological landscapes in the Varshets valley and its role in the transition from the Late Iron Age to the Roman period in present day northern Bulgaria.